

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том VII. Козацькі часи — до року 1625

Вступне слово

«Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали». (З характеристики козаків в маніфесті 1621 р., див. низше с. 391).

Сим томом розпочинаєть ся третій круг (цікль) Історії України-Руси, присвячений часам козацьким, XVII-XVIII вв.

Перший круг (три томи, I-III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку його державности,

докладнійше сказавши — преісторію українського народу і української території, історію сформовання, розвою й упадку Київської держави та її епілога, держави Галицько-волинської, і тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвинули ся в рамках сього державного устрою, до половини XIV віку.

Другий круг (теж три томи, IV-VI) містить історію розкладу і упадку українського життя під новим режимом Литовсько-польської держави, в XIV-XVI вв. Він слідить за тими змінами, які вносив в українське життя новий суспільно-політичний устрій і чуже державне право, за процесом ослаблення або заникання соціальних і культурних форм, вироблених попереднім періодом, витискання і заміни їх новими соціальними і культурними формами, і за наростанням тої реакції національних сил, яка прориваєть ся нарешті, в останніх напруженнях суспільної і національної самоохорони, при кінці XVI в.

Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох або чотирьох томів (від сего до девятого або десятого включно), буде присвячений історії національного відродження за помічю нового соціально-національного чинника (фактора) — козачини. Буде се історія самої сеї нової національної сили перед усім, далі її боротьби з

ворожим польським режімом, відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за помічю і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика трагедія народного житя, де вперше на памяти історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й житя, зриваєть ся до боротьби на жите й смерть за здійсненне своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського житя і з погляду Українця — потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника історика-соціолога, він в історії українського народу з давна трактував ся осібно, як окрема цілість. По сій традиції я й виріжняю сю серію томів під окремим титулом «Історія української козачини». Але заразом в історичній перспективі українського житя ся фаза його історії мусить бути докладно вияснена в своїх звязках з попередніми стадиями, бо органічна звязлість і тяглість народнього житя не перериваєть ся вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний

нарід. І включаючи сю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишив вказати ті різнородні звязки, які звязують козачину з попереднім життям — давнішою і безпосередньою минутиною. Сю звязь зазначив я й епіграфом з ново-відкритого маніфесту українського духовенства 1621 р.: в пам'ятний момент нового тісного союзу всіх суспільних верств на українській національній платформі, в ім'я того що в тім часі означало собою національний постулат, українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами органічну звязь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — в супереч пізнішим теоріям чужоземного походження козачини та чужих впливів на її сформованне, і взагалі всупереч всяким разриванням української історичної традиції.

Те історичне тло, на яким зявила ся козачина, було представлене в попередніх томах. Там вказані були ті суспільно-економічні, культурні, політичні обставини, в які поставила українську суспільність, український народ його історична еволюція в XVI-XVII вв., і вияснений був процес наростання народньої реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби в козачині. Загальне представлення українського життя в V і VI тт. було доведене до

другого десятиліття XVII в. Се той момент коли стає довершеним фактом перетворення української козачини з явища чисто — побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на столітє.

Перша половина отсього тому (гл. I-IV) слідить історію козачини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені ті колонізаційні обставини і всякі иньші звязані з ними відносини східно-українського життя з кінця XV і в XVI століттю, що покликали до життя і дали розвинути ся широко козацтву, як побутовому явищу (гл. I). Зібрані приступні нам відомости про козакування з кінця XV і до пол. XVI в., про його розріст, розширення його політичного кругозору і розмах енергії (гл. II). Описані правительственні заходи коли приборкання козачини і реформи для її регуляції, які мали такий вплив на відокремлення козачини в певну привілегіовану суспільну верству (гл. III), і перші серйозні конфлікти її, в тім раптовнім зрості, з польсько-шляхетським режимом при кінці XVI в. (гл. IV).

Друга половина тому (гл. V-VIII) вводить читача в ті обставини, які на початках XVII в.

роблять з козачини орган соціальних і національних змагань українського народу. Описуєть ся, як козачина, завдяки ідеї козацького імунітету, виробленого протягом другої половини XVI в., притягає до себе великі маси селянського й міщанського елемента, і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту против польсько-шляхетського режиму (гл. V). Далі, представивши розріст козацької сили й екстензивної енергії в перших двох десятиліттях (гл. VI), вияснюють ся ті обставини, в яких козачина входить в сучасну релігійно-національну боротьбу, проголосивши своєю програмою сучасну національну програму української суспільности, і описують ся многоважні події 1620-1 рр., коли козачина поставила на карту свою участь і свої заслуги в Хотинській війні для осягнення своїх національних і соціально-політичних постулятів (гл. VII). Потім ідуть розчаровання козачини і з нею всеї української суспільности в тих надіях, за ними авантуристичні пляни міжнародних комбінацій 1624-5 рр. (союз з Кримом, пляни православної ліги з приводу Яхії, проєкт піддання Московщині), і нарешті — історія Куруківської кампанії 1625 р. — сього епілогу хотинських заслуг і надій, кінчить сей том.

Деякі моменти з описаного тут часу і з сих подій були предметом більше або меньше

докладних студій, але в цілості се не було оброблене деталічно в усій своїй прогматичній звязи. Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по части автором, по части иньшими членами археографічної експедиції Наукового товариства імени Шевченка; частина його вийшла в VIII т. «Жерел», частина цитована по рукописям, вийде в дальших томах «Жерел». Література вказана по части в нотках під текстом, по части в примітках. Коротко подана історія розроблення ріжних питань історії козачини. Ширше неможна було сього зробити в рамках сеї книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козачини і ріжних сторін її в звязку з змінами в течіях і настроях нашої суспільности — на се треба було б другої такої книги як ся.

Як в деяких иньших питаннях нашої історії, прийшло ся міні значно розійти ся з популярними поглядами і в основнім питанню про звязки організаційних форм козачини з старшими суспільними традиціями, княжих часів. На мій погляд, ширше мотивований в гл. III, козачина не перейняла з тих часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східно-української дезорганізації переходових століть, під гнетом литовсько-польського режіму. Сї організаційні форми відроджували ся з тих основних клітин громадського ладу, які заціліли в

сім часі упадку, й виростили з них поволі особливо на запорожським Низу. В городовій території, («на волости», кажучи термінологією XVI-XVII в.), придавленій польсько-шляхетським режимом, сей організаційний процес був прискорений заходами самого правительства, що для нагляду над козачиною та її приборкання творила козацькі уряди й влади, відокремлювала козачину, для контролі, в спеціальну верству, але сі організаційні заходи правительства кінець кінцем служили козачині опорними пунктами для своєї власної, вповні неофіціальної організації. І сей процес використання народньою стихією для кристалізації своїх опозиційних елементів, для аккумуляції сили сопроотивлення, самих тих опорних точок, які давали репресивні заходи ворожого режиму, має високий інтерес, і на нього я позволяю собі вперед звернути увагу читача.

Вкінці приходить ся міні попросити його справити собі досить численні помилки, які позіставали ся в текстї, неважаючи на велике число авторських і коректорських корект.

Практика друкарської штуки в Київї зістала ся непереможною перешкодою на сім пунктї; нею ж поясняєть ся значне опізнення сеї книги, що мала вийти ще в лютім сього року, а виходить в червні.

I. Східно-полуднева Україна в XV-XVI вв.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД, СПЕЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЯ, ТРУДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Той процес еволюції відносин економічних, суспільних, культурних, національних, який характеризує литовсько-польські часи XVI-XVII віки української історії¹, розвивався головним чином в західних і північно-західних українських землях. Сі землі ближчі були до вихідних точок тих нових течій, нових факторів, під впливом яких змінювалося й розвивалося тодішнє українське життя; ці фактори опанували тутешні землі повнішче й глибше, знайшовши або сотворивши собі певні опорні точки в самому складі життя, самих відносин цих земель в виді певних созвучних національних і суспільних елементів самого громадянства. Але чим далі на схід і східне полудне, тим слабшали ті підстави, на яких опирався розвиток нових відносин, і ті різнородні течії — чи в сфері еволюції суспільно-політичної, чи в процесі економічному, чи культурно-національному, які так глибоко проникали в відносини й життя західних українських земель, все

---

¹ Їй присвячений том V і VI Історії України-Руси.

слабше проявляли себе тут, зводячи ся майже або й зовсім на ніщо на крайній східній та східно-полудневій периферії українських земель.

Слідячи сі процеси на підставі матеріалів з західніх українських земель, я зазначував звичайно і ті ослаблені форми, в яких проявляли вони себе в східніх українських землях. Але самими сими ослабленими формами економічних, чи суспільних, чи культурно-національних процесів, в яких проявляла ся сучасна еволюція західніх українських земель, розумієть ся, не вичерпувало ся жите і відносини земель східно-українських. Наслідком відмінних обставин, воно проявляло себе і в самостійних та оригінальних формах, які в сумі надавали тутешньому житю кольорит і характер глибоко відмінний не тільки від центральних земель в. кн. Литовського, чи Польського, але навіть і від західніх українських земель. Тут, «яко на Україні», на окраїнах, периферіях державного, суспільного, культурного житя Польсько-литовської держави не тільки не можна було строго тримати ся утертих шаблонів і формул правного, економічного чи культурного житя сеї держави, але треба було рахувати ся з явищами, відносинами, формами оригінальними, тубильними, «українськими»². І

---

² Як я вже мав нагоду вказувати (в І т. Історії України, вид. 2, с. 2) слово «україна» в старих українських памятках, як

коли в попередніх століттях, наслідком
кольонізаційної й економічної слабости сих земель
сі явища й прикмети тубильного,
східно-українського життя мали значінне й інтерес
тільки місцевий, то почавши з останньої чверти
XVI в. вони набирають все більшої сили. Сильний
кольонізаційний зріст Східної України вливає нові
сили в форми, в змагання й напрями тутешнього
життя. Він же викликає похід сюди привілегіованих
елементів і з ними — атрибутів і норм, вироблених
змаганнями привілегіованих верств
Польсько-литовської держави. Але
східно-українське жите, жите народніх мас
спеціально, набираючи сил, починає формувати ся
й кристалізувати ся в рішучій, різкій опозиції до
шляхетського життя, що тепер сунуло на нього, та до
устрою й права шляхетської республіки, якою стала
Польсько-литовська держава. І в міру того як сі
опозиційні елементи стають дужчі, численнійші,
Східня Україна здобуває значінне огнища опозиції,
противного полюсу для всього державного,

літопись Київська і Галицько-волинська (XII-XIII вв.),
уживається в загальнім значінню пограничної землі. В XVI в.
ся назва спеціалізуєть ся для середнього Подніпровя і з часом
стає не тільки технічним виразом, але й власним іменем для
східно-полудневих українських земель (Подніпровя з
середнім Побожем).

економічного, культурного, національного складу Польської держави: для шляхетського права, шляхетського панщинного господарства, шляхетської католицької польської культури, шляхетського польського панування взагалі, й спеціально — його панування над елементом українським. І коли східно-українські опозиційні антишляхетські елементи входять в конфлікти, а далі підіймають і свідому боротьбу з шляхетським устроєм, — ся боротьба набирає принципіального значіння, і що далі все більше стає ясным, що ся боротьба має рішити питанне: бути чи не бути шляхетсько-католицько-польському панованню, шляхетському праву і панщинному господарству на українській землі взагалі.

І от прослідивши в кількох томах можливо докладно, під якими впливами політичними, соціальними, економічними, культурними складало ся й формувало ся жите західніх і північно-західніх українських земель сих століть (від половини XIV до половини XVII в., чи до другої четверти або до початків XVII в. — як у якій сфері) — ми повинні звернути ся тепер з отсим до земель східно-українських. Дещо ми вже зробили: ми знаємо які елементи вносили в тутешне жите право та суспільно-політичний устрій вел. кн. Литовського, потім Польщі, в яким напрямі впливала на східно-українські землі суспільна та

економічна еволюція цих держав. Тепер нам належить прослідити й оцінити силу сопроотивлення сим впливам, яка випливала з обставин, з життя східно-українських земель, і те — що протиставляло се жите впливам, формам і нормам права і життя польсько-литовського (польського в останній сумі).

Се завданне дуже важне й привабне з становища історика українського життя. Воно має більший інтерес, як те слідженне змін, модифікацій українського життя під впливами польського права чи політики. Там український елемент займав ролю пасивну, підпадаючи, угинаючи ся під тими чужими й ворожими йому впливами. Тут він виступає активно-відпорним супроти чужих виливів і творчим, організаційним. Тим більшої уваги варті обставини, в яких він тут себе проявляв, і прояви, в яких він себе виявляв.

Але завданне се стрічаєть ся з величезними трудностями — в недостачі джерел. До середини XVI в. ми знаємо про жите східно-українських земель дуже мало, а для століття від середини XIV в. до середини XV в., так само як і для попереднього — від середини XIII до серед. XIV — таки так мало, що трудно собі й представити. Тим часом в тих століттях в сім житю пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянню з ранійшим, досить добре нам

звісним житєм київських часів.

Приходить ся збирати найдрібніші звістки, натяки, випадкові подробиці на протягу кількох століть з цілого простору східно-українських земель від Хмельника до Путивля, від київського Поліся до чорноморського побережа, та доповняти їх щедро выводами ретроспективними, з матеріалів пізнійших — другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього житя.

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНІЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.

Фізичні обставини східно-українського життя, богацтво природи, українське дозвілле

Середнє Подніпровє, що в перших віках історичного житя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного житя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (½XIII — ½XVI) стало глибоким перелогом, на яким буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї на ново сходили сходи суспільного житя, де в чім навіязуючи до традицій давнійших, староруських, в иньшій — розвиваючи ся вповні оригінально серед дозвілля

сих здичілих пустинь. Не тільки на мешканця Західньої Європи, призвичаєного вже до тісного, інтензивно-культурного людського житя, але й на людей з центральних земель вел. кн. Литовського, також ледво що зачеплених якоюсь культурою, сі східні українські землі середини XVI в. робили вражінне якихось диких просторів, незвичайно буйних і богатих дарами природи та позбавлених вповні руїнних слідів людського житя. Подібне вражінне, яке робили на Європейця простори Америки — її гігантські степи, гігантські ліси, гігантські ріки, незвичайно буйна природа і незвичайно слабкі сліди людського житя. Звісний литовський мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин — чоловік імпульсивний, з буйною фантазією, добре, хоч і не без гіперболізму, віддає нам сі вражіння від дикого українського дозвілля в своїм трактаті — призначенім для його земляків, також не дуже помащених культурою³:

«Київ, пише він, «має ґрунти такі родючі і легкі для оброблення, що як виорати їх парою волів, і то тільки оден раз, буде пребогатий урожай. Навіть не оброблені, сі ґрунти дають рослини поживні для людей своїм коріннем та стеблом.

---

³ De moribus Tartarorum, базельське вид. с. 33 і далі; переклад в Мемуарах вид. Антоновичем I с. 48 і далі.

Також дерева з різними благородними овочами і виноградні лози з великими витягами, зовсім добрими, — вони дико ростуть самі подекуди на скалах. В старих дубах і буках, дуплястих від старости, зчаста здібають ся рої пчіл і стільники прегарні кольором і запахом.

«Звіря в лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкіри, а з мяса беруть тільки хребетні, товстїйші части, решту кидають — так його дуже багато. Олениць і диких кабанів зовсім не вживають. Диких коз така маса прибігає зимою з степів в ліси, а літом в степи, що селянин бє їх тисячки. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птахів сила предивна, так, що весняною порою хлопці набирають повні човни яєць качачих, диких гусей, журавлів, лебедів, а пізнійше набирають повні хижі молодих птахів. Орлят беруть до кліток за для їх пер, що прилажують ся до стріл.

«Собак годують мясом звірячим і рибою. Ріки там бувають повні риби, коли нечувані маси осетрів та иньшої великої риби йдуть з моря на солодку воду. Тому деякі з рік звуть ся золотими, особливо Припеть. Дійсно вона в однім місці, коло Мозиря на устю р. Тура⁴, коли прибуває свіжа вода з джерел,

---

⁴ Річки того імени під Мозирем нема, треба розуміти котрийсь з припетських притоків.

на початку марта, що року наповняєть ся таким множеством риби, що як кинути спис, то він стерчить і тримаєть ся просто, немов би його встромив в землю — така там густа риба! Сам би я не повірив, як би не бачив часто, як там черпали без перерви рибу і наловляли часом на оден день тисячку маж приїзжим купцям, що приходять туди під той час, коло повороту сонця (весняного зрівняння)».

Інші письменники, другої половини XVI в. і першої половини XVII втворюють сим звісткам, оповідаючи дива про родючість, буйну рослинність і богату фавну східно-полудневої України — Подніпровя, Браславщини й східнього Поділя.⁵

Чуда кажуть про незвичайну видатність ґрунту, — так що оброблений як найлихше, він дає неймовірні урожаї, вертає посів до сто разів. Сіяти там що року не треба — на Поділю досить одного

---

⁵ Guagnini *Sarmatiae Europaeae descriptio* вид. 1581 р., с. 40-1, Blaise de Vigénère *La description du Royaume de Pologne*, 1573 — в Мемуарах вид. Антоновичом I с. 70. Orassinii *Polonia*, 1574 л. 112-3 (переклад Будзінського, 1852). Broniovii *Tartariae descriptio*, 1595, с. 26 (перевод в Записках одеських т. VI). Cellarii *Poloniae descriptio* с. 21-2. Beauplan *Description de l'Ukraine*, вид. Голіцина с. 86 і далі (переклад в Мемуарах вид. Антоновичом кн. II).

року зорати й посіяти — уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третій урожай. Коли лишити плуг на полі, то він за два за три дні так заросте, що трудно його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледво видко в ній, як пасуться: часом навіть і рогів з трави не видко. Ґрунт такий родючий та тяжкий, що треба запрягати волів по кілька пар. Бжолки така сила, що вона робить стільники не тільки по дуплах, але й по ямах. Риби така маса місцями, що вона сама гине від тісноти по озерах і затоках, коли вода почне убувати. Я сам бачив, оповідає Боплян, як на устю Орели, закинувши невід, витягнули більш як дві тисячі штук риби, і найменші з них були довгі на стопу. Самару козаки звуть святою рікою, за її богацтва, як здогадується він: її околиці найбогатші воском, медом, звіриною, будівляним деревом; тут пробуває маса рибалок, що за браком соли вялять рибу в попелі, а також сушать її в великих масах.

Полишаючи на боці гіперболічні подробиці, ми чуємо в сих відзивах, хоч би й перебільшених, реальні прикмети тодішнього українського дикого дозвілля. Навіть у сухих рахунковичів, правительственних ревізорів, що описували доходи українських старостів в середині XVI в., воно виринає вирази здивовання, коли вони говорять про свободне жите українських уходників Подніпров'я, що «уоставичьне там живуть на мясе, на рыбе, на

меду зь пасекъ, зь свепетовъ и сытятъ тамъ себе медъ яко дома»⁶, або про розкішні займанщини тутешніх осадників. «Суть иншыи пасеки, иж и три селища за одну пасеку не стоятъ, пише ревізор про міщан браславських, — «при которой есть на милю земли, а в наменшое на полмили; также в него пашня, стави спустныи, пчоль множество, зверь всякий, сады и огороды овощовыи роскошныи и всякий иншый пожитокъ, в которую пасеку и в земли и в сеножати и дубровы, што ку ей прислухаютъ, не толко не волно есть никому входовъ и пожитковъ некоторыхъ мети, але и дровна ани травы стебла ништо даромъ взяти не можетъ, олижъ все за поклономъ»⁷. «Пашня тамъ родить збожъе всякое завжды лепей, нижъли при котромъ иншомъ замъку», — пише инший ревізор про браславське старовство. «Конемъ и вьсякому быдлу хованье тамъ роскошьное по дубровахъ и свинямъ по дубинкахъ через зиму, а тамъ радо ся быдло всякое тамъ множить. Зубровъ, оленей, лисиць и иншого зверу множество великое. Меду тежъ офитость великая, а предне доброго, чистого,

---

⁶ Архив Югозап. Рос. VII. I с. 103.

⁷ Źródła dziejowe VI с. 127 р. (друковано з копії, з деякими очевидними помилками — я дещо поправляю).

білого, безъ бортей и безъ всякоє працы великоє, не только съ пасекъ, але готового съ вепетовъ выдираючи»⁸.

Край, досить богатий сам по собі, пролежав облогом кілька століть. Став перелогом на всій просторони до глубшого Поліся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернігів, — вибуялим, богатим природними силами, але диким, некультурним. Як і коли стало ся се з колишнім огнищем східно-європейського житя?

Процес упадку східно-українського житя, здичинне Східної України

Велика, кільковікова прогалина в наших джерелах дає можливість відповісти на се питанне тільки дуже загально.

Приготовляло ся се спустошенне вже здавна, наслідком упадку державної організації, державного житя, — з одного боку, сильного натиску кочових орд — з другого; явища сї йдуть в парі й звязані між собою. Уже з другої половини XII в. стає очевидною безсилість державної організації, княжої власти стримати натиск кочовника над передстеповий пояс української

---

⁸ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 21.

кольонізації. Передстеповий пояс нищить ся, пустіє. Вся східно-полуднева Україна починає підупадати; жите політичне, економічне, культурне починає все сильнійше й замітнійше відливати відси в ліпше захищені й спокійнійші краї західні й північні⁹. Ослабленне Половецкої орди в другім і третім десятиліттю XIII в., можливо, трохи затримало сей процес і дещо уліпшило кольонізаційні обставини передстепового поясу, але за бідністю джерел про се можна говорити хиба в формі гіпотези. Та слідом Батиїв погром задає рішучий удар політичному життю східної України, а в дальшій лінії — також економічному й культурному. Значна частина східно-української території виломлюєть ся з князівсько-дружинного устрою й вертаєть ся до давнього аморфного жита поодиноких громад під татарською зверхністю. В иньших частях, де князівсько-дружинний режім задержав ся, або відновив ся, він маліє, дрібніє, вироджуєть ся й затрачує свій політичний характер: державно-правні прикмети його слабнуть все більше й уступають місце прикметам приватно-правним¹⁰. Під тяжкою рукою татарської

---

⁹ Про се див. в т. III с. 334 і т. VI с. 6 і далі.

¹⁰ Див. в т. III с. 155 і далі.

зверхности, дикої, варварської й особливо неприхильної, підзорливої та ворожої до вищих, правительственних верств, до влади, до всього що може бути завязком організації, опозиції, відпору, — жите дичіло, вироджувало ся. Вищі, заможнійші, культурнійші верстви, вибагливійші що до обставин життя, починають кидати східно-українські землі, що так мало давали запоруки безпечности, ладу, порядку. Боярство і міський патриціат, духовенство й артистично-реміснича людність мандрує на захід, в Галицько-волинські землі, і на північ, в землі українські, білоруські, великоруські.

Повного спустошення в Східній Україні ще нема. Для низших верств, придавлених боярсько-капіталістичними елементами, такі зміни на перших початках могли навіть бути досить пожадані. Тим більше, що татарське правительство, поки держало свої орди в руках і могло вести якусь плянову політику, безперечно, йшло на зустріч течіям, зверненим проти князівсько-дружинного режиму, й мусіло старати ся як найменше наприкряти ся українському демосови, там де він ставив ся ворожо супроти сього режиму. Ми бачили в своїм часі, що навіть у слободи, осаджувані татарськими баскаками, збирало ся багато осадників, і люде тікали туди з сіл княжих¹¹. Де

---

¹¹ Див. т. III с. 153-4.

князівсько-дружинний режим упадав, — жите демократизувалось, «без холопа і без пана» до певної міри. Де князівсько-дружинний режим зістався, там з разом з своїм здрібненнем мав він тенденцію розвивати далі холопсько-панську еволюцію; отсе й підрізувало його при конкуренції того демократичного складу житя.

Загалом беручи, жите демократизувалось, але zarazом мусіло дичіти й грубіти під зверхністю татарських емірів і баскаків. Особливо коли почала вироджувати ся, розвалювати ся ординська організація і дисципліна — а се, як знаємо, почало «вже зовсім виразно давати себе знати з останньою чвертю XIII віка¹². Серед ординської анархії жите безборонних, безкняжих громад ставало неспокойним і тривожним, гірше навіть від дрібних і малосилих князівств — де вони заціліли або відродили ся там, в східній Україні. Патріархальне жите громад під управою своїх атаманів, без всякого мішання з боку їх «отчичів і дідичів» — ханів татарських, що сиділи собі в Орді й тільки присилали своїх баскаків по данину, — як малює се русько-литовська літопись в звіснім оповіданню про Подільську землю перед литовською

---

¹² Див. т. IV с. 294.

окупацією, — мусіло часто давати місце епізодам і періодам далеко менше спокійним. Серед безладя, що починається в Орді з кінцем XIII вю., серед боротьби емірів і ватажків між собою, що зводили свої рахунки на «улусах» свого противника, серед грабіжницької самоволі розбійницьких ватаг, що вироджувалася в таких обставинах, — жите в близькім сусідстві степів і орд ставало повним тривоги й небезпеки.

Розумієть ся, як то кажуть — голий розбою не боїть ся; серед сього тривожного житя виховували ся елементи, які приспособляли ся до сеї тривоги й небезпеки, завсїди готові відбити ся від татарських напастників і заплатити їм тимже. Але хліборобській, господарській людности такі неспокої не могли бути милі, й спокійніші та ліпше загосподарені елементи, що мали щось до страчення, мусіли відпливати, мандрувати далі від татарських пополохів, на захід і північ. Східня Україна, стративши хутко вищі верстви, верхи своєї суспільности, мусіла поволі тратити взагалі оселу, хліборобську українську людність, — поволі пустіти, починаючи від крайніх своїх периферій, на степовім пограничу, і далі в глибину. Те що ставало пограничем, своєю дорогою рідшало, пустійшало все більше, і оселе, рільниче жите українське все більше концентрувало ся на північний захід, збирало ся в краях лісових. А передстеповий край,

не кажучи за степові погранича, все більше починав експлуатувати ся тільки наїздом, «уходами», як то бачимо в XVI в.: українська людність разходила ся з весною з своїх лісових осад по тих покинутих просторах, ловила рибу, дичину, збирала мед і віск; сміливійші, особливо бездомні, менше вибагливі й зимували тут часом. Але оселе, господарське жите відступало все далі й далі на північ і захід, в поліські краї.

Сей процес мусів потягнути ся яких півтора столітя, більше і менше — як по обставинам.

Відродженне державного жита під литовською зверхністю, заходи оборонні і кольонізаційні за Витовта, роздача маєтностей, ослабленне по Витовті, діяльність Олельковичів. Кольонізація XV віку: замки на степовім пограничу, воєннослужебна кольонізація в Браславщині, Київщині і за Дніпром, селянські воєнно-служебні громади, система замків, господарство

В другій половині XIV в. східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну організацію, княжу власть і дружинно-боярську верству. Зявляєть ся на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові

кадри воєнно-служебної людности.

Найбільш визначним і енергічним репрезентантом сих змагань в наших джерелах, в данім ними матеріалі, виступає Витовт. Ми знаємо, що він змагав до того, аби поставити під свої впливи саму Орду, і для того зробив кілька походів в степи, а пізнійше політичними способами — виводячи своїх протеже на ханський престіл, пильнував тримати орди в своїй залежности, і дійсно вмів досягнути те, що на чорноморським побережю його воля була законом для тутешніх Татар. Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи в море хоче мати він в своїх руках, і для того ставить тут ряд замків. Відживають давні, віками погребані ідеї про урядженне експортних портів на чорноморським побережю, митних комор на тих степових дорогах; для їх охорони ставлять ся замки, а в плянах їх мають і ще більше¹³. Наданне чорноморського побережа Бучацким з 1442 р., що говорить про «замки наші: Каравул на Дністрі, Чорний город там де Дністер паде в море, і Качибей на морським березі, з усіма містами, портами, митами водними і сухопутними», та ставить новому державцеві в обовязок укріпити і в

---

¹³ Див. т. IV е. 313-315, т. VI с. 58-9 і прим. 2.

ліпший стан привести сі замки й городи¹⁴, — як відгомін свіжої ще пам'яті про Витовтові заходи на Чорноморю має зовсім реальне значінне. В Витовтових часах се були зовсім серйозні пляни, як показує історія побудовання замку на Дністровім лимані (мабуть тогож Чорного городу). Границі України зачеркували ся до чорноморські береги на полудні, по Донець і Тиху Сосну на сході¹⁵. Се був поворот до давнього стану річей — пять століть назад, як ще турецький потік не залляв чорноморських степів. І в першій чверти XV в., при енергії Витовта, при великих силах, які давала сконцентрована, в одних руках зібрана Литовська держава, сильна і одностайна під міцною рукою Витовта — сі завдання могли б в значній мірі бути сповнені.

Не без значіння може бути се, що Витовт всю східно-полудневу Україну (окрім Сіверщини) задержував в своїй безпосередній власті, не даючи в державу князям. Поділе, коли воно перейшло до нього (західне від р. 1411, східне мабуть ще від 1393 р. і без перерви до смерті Витовта), він

---

¹⁴ Грамота в моїй книзі: Барское староство, с. 25-6.

¹⁵ Пізнійший обвід границь з часів Семена Олельковича — зараз низше про се.

обсадив своїми старостами. В Київщині, разом з Задніпров'єм, по смерті Скиргайла, що дістав сю волость на основі умови з Ягайлом, посадив Витовт свого товариша кн. Івана Ольгимунтовича, але не в ролі князя володаря, а в ролі намістника тільки («даль ему держати Києвъ», як каже русько-литовська літопись). І така управа через намістників, очевидно, потягнула ся до самого надання Київщини Олельку Володимировичу (в 1440-1 р.)¹⁶. Дуже можливо, що Витовт умисно не

---

¹⁶ Київських державців перших двох десятиліть XV в. не знаємо докладно. Не знаємо, як довго сидів Іван Ольгимунтович; остатні сліди його життя маємо з р. 1401 (див. у Вольфа *sub voce*), але чи був він тоді київським державцем, не видно. Між убитими в 1399 р. на Ворсклі фігурує князь Іван Борисович київський, і коли се не помилка, то приходиться думати, що Іван Ольгимунтович в Києві просидів не довго, і був хтось по нім. Див. про се в моїй Історії Київщини с. 501; ототожнення Івана Борисовича з Іваном Ольгимунтовичем, зроблене ще Густинським літописцем, розуміється, не можливе, але не більше помагає й поправка, предложена Вольфом, с. 95: замість «Івана Борисовича» читати «Бориса Івановича» і вважати його сином Івана Ольгимунтовича, по за тим незвісним. Не знаю також, звідки зачерпнув пок. Малишевський вказівку, що син Івана Ольгимунтовича Андрій «називається київським князем коло р. 1420» (Доминиканець Яцек Одровонж, с. 461-2). В документальнім, взагалі джереловім матеріалі я не знаю такої згадки; не знають її й дослідники, що займалися біографією цього Андрія Івановича (Пулаский, Вольф). Аж 1422 р.

давав тут волостей нікому, щоб мати вповні свобідну руку в задуманім руху на полудне, — щоб вести його по одному плянови на цілій лінії.

На жаль, недостача актового матеріалу з близьких Витовтови часів не дає нам можливість слідити за його заходами коло кольонізації й організації в середині самого того передстепового поясу. Тільки для західнього Поділя (пізнійшого Подільського воєводства) задержало ся певне число Витовтових надань¹⁷. Се переважно записи сум на ріжних маєтностях, роздаваних в державу ріжним особам — Русинам (місцевим і з дальших земель) і ріжним приходням. Таке роздаванне, инакше сказати — формованне воєнно-служебної верстви й воєнно-служебного землеволодіння, судячи по захованим вказівкам, вело ся інтенсивно, очевидно — не тільки на поділю, але і в Браславщині, і в

згадуєть ся син Івана Ольгимунтовича Михайло як *capitaneus kiiowiensis* і носить сей титул до pp. 1431-3.

¹⁷ Матеріали до історії Зах. України ч. 18-22, Акты Зап. Россіи I ч. 22 (факсимиле в Палеограф. снимках, 19), Акты Юж. и Зап. Р. I ч. 17; иньші надання і згадки про них вказані в моїй книзі Барское староство с. 27 і в книзі Молчановского с. 318 і далі (є одначе і кілька фальсифікатів — як грамоти на Княжу Луку і Симяків).

Київщині 18 . Поруч воєнно-служебного привілегованого землеволодіння, що запевняло певну воєнну силу сим землям, формувалися кадри воєнно-служебного селянства, так званих слуг, які звільнялися з усяких інших повинностей, або сі інші повинности зводилися до мінімуму в заміну

---

18 з Браславщини і з полудневої (зароської) Київщини, що до неї зачислялася, маємо кілька згадок про привілеговане (воєнно-служебне) володіння, що сягало часів Витовта, але все се в документах пізніших, і з них деякі зовсім певно фальшиві, а інші непевні. Так грубий фальсифікат представляє грамота в. кн. Олександра з 1509 р. (sic) про Жаботин і Оловятин, з згадкою про надання Витовта (видав проф. Антонович в Київ. Старині 1896 X с. 2, вважаючи за автентичну). Без сумніву не автентичний лист Свитригайла Карпу Микулинському з 1431 р., де згадують ся володіння Микулинських (Грамоты в. кн. Литовских ч. 4). Деякі підозріння будить і пізніший лист Жигимонта (ib. ч. 28), але може бути, що він тільки підправлений; але друга грамота Свитригайла, з згадкою про надання Витовта Микулинському, переказана в сім листі, мабуть не була автентична. В записи 1580 р., виданій проф. Антоновичом (К. Ст., 1. с.) надання Ольбрахта зовсім неймовірно, бо Кялаур лежав на території литовській, і мабуть не певніше й надання Витовта (пор. мою рецензію в Записках т. XVI с. 6). Згадки про надання Витовта в грамоті Олександра 1505 р. (Starożytna Polska III с. 535 — див. низше) приходять ся брати на віру — документи мовляв погоріли. Більше значіння мають згадки про «отчини» деяких бояр-шляхти в наданнях Казимира 1448 р. (див. низше) — отчини Рогози й Івашка Львовича в східній Браславщині.

за обов'язок воєнної служби. В пізнійшій описи київських сіл маємо при сих воєнно-служебних осадах, які в захованім до наших часів фрагменті досить густим рядом криють західно-полудневе київське пограниччє, виразні відсилки до Витовтових практик, які дозволяють бачити в організації сих воєнно-служебних кадрів діло Витовта, безпосередно його та його намісників¹⁹. Разом з тим мусіли йти заходи коло будови укріплених замків, що мали служити опорними узлами сеї воєнної організації.

З смертю Витовта центральне правительство уже не займалось більше сею справою так енергично. Західне Поділе перейшло до Польщі і з заведенням тут польського устрою (по смерті Ягайла) було більше полишене власному промишленню місцевої шляхти. Правительство в. кн. Литовського, заклопотане внутрішніми завірюхами й відносинами до Польщі, тратить інтерес і розумінне сеї східно-полудневої справи, начеркненої Витовтом — як взагалі занедбує свою східню політику. Нові київські князі — Олелько і його син Семен, що в 1440-х рр. дістають в уділ Київщину з Задніпровем, полишені своїм слабким силам, могли тільки слабшими заходами і не так

---

¹⁹ Див. низше.

пляново вести далі традиції Витовтової політики — рух на полудне. Але так само було в Браславщині, хоч би вона правила ся намісниками безпосередно від центрального правительства²⁰.

---

²⁰ Хто правив Браславщиною в Казимирових часах, се не дуже ясно. Грамот Свитригайла для Браславщини з сих часів не можемо вказати. Грамота його на Згаровці й Котюжинці, звісна з пізнійшого копіарія (Archiwum Sauguszków I ч. 42), з датою 1444 р., коли автентична, належить мабуть до ранійшого часу (індикт вказує на 1437). Грамота на Ричегів, з р. 1415 (Грамоты в. кн. Литовских ч. 5), має підозрілу як на такий рік, згадку про порученне від в. кн. Володислава Ягайловича (сей Ричегів правдоподібно те саме що Урунчугів граничного обводу 1570 р., маєтність Ободенських, на Роси, між Погребищами й Джуньковим — у Яблоновского якіś Unguzów — Źródła dz. XXII с. 627). Так само непевна, що до своєї форми, одинока грамота Семена Олельковича на браславські маєтности — наданне Шашкевичам з 1459 р. (наведене низше). В своїм місці (т. IV 2 с. 235) я вказав на те, що обвід границь, вчинений Семеном Олельковичом, може натякати на те, що Браславщина належала до нього. З другого боку маємо записи про надання в. кн. Казимира в Браславщині, що належать, очевидно, до початку 1448 р. (див. низше). Приклад, який я подав у своїй статейці: До питання про правно-державне становище київських князів XV в. (Записки т. XXXI і Розвідки кн. III), правда, показує, що Казимир вважав можливим втручати ся в місцеві справи княжих волостей. Але маємо таку звістку, що в 1463 р. Браслав держав кн. Михайло Чорторійський — очевидно як великокняжий намістник (Длугош V с. 372) (иньша звістка — про намістникованне Сангушковича в 1446 р. опираєть ся на

Від Олельковичів маємо кілька надань, або згадок про них, які показують на неустанний рух на полудне — кольонізаційний і організаційний. Семен Олелькович переводить розмежованне своєї волости з Кримською й Золотою ордою — «высылалъ намѣстника своего Свиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ по тымъ мѣстамъ разѣждчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою такъ и зъ Бѣлымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою» — «отъ Марахвы рѣчки, которая впала въ Днѣстръ²¹, и на низъ Днѣстромъ — по половинѣ Днѣстра, мимо Тегиню, ажъ гдѣ Днѣстръ упалъ въ море, а оттоль съ устья Днѣстрова лименомъ пошла граница мимо Очаковъ ажъ до устья Днѣпра²², а отъ устья Днѣпра до Таваня — а по той сторонѣ Таваня съ Перекопскою землею граница вашей

дуже непевних підставах — пор. Monografia ks. Sanguszków I s. 115-8). Се вказувало б на безпосередню залежість Браславщини від великокняжого правительства.

²¹ Мурахва була границею литовського Поділя з коронним.

²² «А Очаковъ на земли вашей милости господарскіе стоить», додає ся пізнійша реляція, на підставі відомостей від київських старожилів, що оповідали про сей давній обвід границь.

милости по Овечу воду и в-верхъ Овечей воды, а отъ верховъ Овечей воды у верхъ Самары и у-верхъ Овечей воды, а отъ верховъ Овечей воды у-верхъ Самара и у-верхъ Оргѣя ажъ до Донца и отъ Донца по Тихую Сосну»²³.

Коли вважали потрібним об'їздити ті границі та класти на них граничні знаки, видно, що надавали тим територіальним претенсіям на землі нижнього Дніпра або верхів Самари якесь реальне значіння. Пізнійша реляція переказує разом з оповіданнями про той граничний обвід і пам'ять про те, що на Тавани перевози (себто доходи з них) були по половині — половина на вел. князя, половина на хана кримського. Факт сей належить, очевидно, до часу перед Менглі-гераєм, за часів Олельковича, і дає нам ілюстрацію реального значіння, яке мали ті границі з Кримом або Волощиною в сих — пізнійше диких степах.

Про розміри кольтонізації, й її поступи деяке понятє дають нам звістки про стан її перед Менглі-гераєвими спустошеннями, які можемо зібрати з сучасних документів і пізнійших згадок.

---

²³ Акты Зап. Рос. II ч. 99 — реляція в. кн. Жигимонту (коло р. 1540) про границі в. кн. Литовського на підставі оповідань «людей старих Киян, Черкашан і Канївців», що пам'ятали той обвід Семена Олельковича.

Ідучи від заходу, від Поділя коронного перед усім маємо оте звістне вже нам наданне Бучацкому чорноморських замків Чорного города і Качибєя, з приналежними околицями, що в тих часах, 1440-х рр., ще вважало ся на стільки реальним, що Бучацкі завели процес з королівською адміністрацією за права на приморські пересипи. Але се значінне надавалось сим землям т. ск. по інерції — по традиції Витовтових і Ягайлових заходів; претенсії до них не були підтримані правительством і землі сї виходять з реального володіння чи Корони, чи в. кн. Литовського, до якого се побереже, як ми бачили, все таки зачисляло ся по давній памяти і в другій половині XV віку.

На середнім Дністрі найдалше висунений в степи замок — се звісний нам Каравул (коло Рашкова), з добре захованими слідами укріплень. Вище його звісний ряд держав і маєтностей XV віку:

Буша і Грушовець на Мурахві, Берладка на Мурашці, Бронниця, Іваниківці, Агдашів (Акташ, білий камінь), инакше Серебря, далі — Іляшівці, Лядава, Козлов — все маєтности тубильних, українських родів — Буцнів, Козловських, Нешевичів, Іляшовських²⁴. Пізнійша традиція — в

---

²⁴ Див. про се мою книгу «Барское староство» с. 37 і далі, і долучену там історичну мапу.

середині XVI в. — коли сі подністриянські простори були «з давніх часів пустими», заховала пам'ять²⁵ про замок на Жвані — пізнійше «городище Жван» (теп. Жван не далеко від Дністра) і другий в Голчедаєві, на Лядаві (згаданий в перемирнім трактаті 1431 р., теп. Верхній Голчедаїв).

За Дністром, від устя Мурахви границя осад, чи шляхетських маєтностей XV віка відступає поволі на північ. Полишаючи на боці сильно непевну грамоту Семена Олельковича на маєтности Шашкевичів з 1459 р.²⁶, де виступає поріче р. Косниці і Русави аж по саму р. Рашківку, з городищем Тимолівським (Тиманівським) і Драгошівським (теп. Комаргород), маємо більш певні вказівки в цінній записи про роздачу Казимиром маєтностей в Браславщині на виленським соймі 1448 р.²⁷. Тут знаходимо такі

---

²⁵ В «апольогії» Претвича — Biblioteka Warszaw. 1866, III с. 52.

²⁶ Грамоты в. кн. Литовських ч. 9. Дослідниками ся грамота приймаєть ся, до Яблоновского включно (Україна, с. 605).

²⁷ Документы арх. юстиції с. 46 (про дату див. в передмові, с. IX). Досі в літературу пішли тільки деякі витяги

надання й potwierдження: Рогоза дістає привилей на отчини свої Мервинці, Гиковці і Кобиле, і вислуги Воробієвичі й Шпиків — вони тягнуть ся смугою понад Мурахвою аж до Богу: Мервинці на долишній Мурахві ²⁸, Кобилево — може Кобилецьке коло середньої, Воробіївці і коло них Рогозна на Богу, Шпиків між ними. Іванко Гинкович дістає наданне на Бортники не далеко Браслава (на пол.-зах.) і Юрківці за Богом. Якийсь вїйт Станислав дістає Єрмолинці, і мабуць він же²⁹ — Остолопів, Дашів, Ометинці, Ситківці, Кропивну й Роговці — маєтности за Богом, від устя Собу на північ. В тій же місцевости має Слупиця Куну й Носовці, Копоть Кошевці (коло Собу) і Кожинці (коло Роськи), Шелибор Кальник і крім того Шандирів і Куничне (на півн. від Браслава), Менько

з сеї записи, зроблені Любавским (Обл. дЂленіє с. 264-5) і за ним Яблоновским (Україна). Иньші, які Любавский не потрапив перенести на мапу, зїставались досї не використані.

²⁸ Так приймали Любавский і Яблоновский, і се справді правдоподібнійше, ніж Мервин в дорічю Роськи (хоч не знаю, чи брали його в рахунок ті дослідники) — з огляду на місце «вислуг» Рогози.

²⁹ В виданню вони відділені, але «а Скабарни» се мабуць не назва особи, а маєтности (зіпсована).

Линці (на горішнім Собу), коло нього Івашенко Осташкович Вязовець. Грицько Ясманович дістає грамоту на Кроковці (Криківці в дорічу Бога, на півн. від Браслава), Жорнища (в дорічу Соба, коло Линець), Оратів (в дорічу Роськи) і Погребище (вже на самій Роси). Грицько Баласепревич (!) на Долинне (було в грунтах. Розволожських — теп. Володарки, в порічу р. Молочної³⁰ і Пальчиківці — є тепер тільки Пальчиків на низу Гнилого Тикича. Коли се він, то «доходи лебединські», що належали як отчина Івашку Львовичу разом з селами Релів і Росечеїв³¹, можна класти на околиці звісного Лебедина³², в дорічу Виси (тому тих сіл не можна вже тепер відшукати — бо ся східня околиця спустіла найбільш радикально)³³.

---

³⁰ Źródła dz. XXI с. 24.

³¹ «Івашку Львовичу на отчину потверженє на селе Релева на Расачеев а на лебединские доходы».

³² Лебедином звав ся й Шпиків (див. Źródła dz. XXI с. 624), але Шпиків фігурує в сих же записях осібно, й тут не може йти в рахубу.

³³ Там може було й с. «Пореевъцы», що дістав якийсь Пушка разом з тим Грицьком «Баласепревичом».

Сей інтересний ряд можна б доповнити ще реєстром маєтностей Дашковичів, потверджених за ними в 1505 р. По словам Федька Дашковича, що дістав се потверженне, вислужив сі маєтності дід його за часів Витовта. Ся голословна заява мало що варта, і комплекс маєтностей сих зложив ся протягом довшого часу, але можна прийняти, що він, бодай в значній части, сягає часів перед татарськими погромами. Окрім звісного нам Шандирева, знаходимо тут маєтності: Клищево, Тростянець, Тиврів — все в сусідстві Шандирева, над Богом і коло нього, далі Волчківці й Несторовці (їх місця не можемо вказати)³⁴, також «селища» (слід їх, дійсно, зник зовсім): Оринича і Костино на р. Косниці, Збуново і Паробче на Русаві, Ленів і Михайлово — не звісно ближе, де саме³⁵.

Для Звенигородщини маємо цікаве потверженне в. кн. Олександра Гринку Васькевичу на маєтності — селища Миглієво (Мліїв), Орловець і Лінчинці (інакше Ілінчинці), в порічах Вільшани і Тясмина: землі сі були «отчиною й

---

³⁴ Несторовці звязують з Нестерваром (Любавский, Яблоновский) — робити се можна тільки гіпотетично.

³⁵ Виїмок в *Starożytna Polska* III с. 535, пор. Любавского Обл. дѣленіе с. 265.

вислугою Федька Васькевича, землянина Звенигородського», що згинув від Татар, і з рукою його вдови перейшли до Гринка Васьковича³⁶. В середині XVI в. сі маєтності належали Зубрикам, і крім них володіли вони ще селищем Радивонівським в порічу Тясмина (пізнійший Жаботин) — правдоподібно се такий же останок колишніх маєтностей з перед запустіння, як і ті Звенигородські їх селища³⁷.

На Поросю, що належало до Київського князівства, маємо кілька надань кн. Олельковичів³⁸. В 1451 р. надає кн. Олелько боярам своїм Івашку й Петру Григоровичам селище Таганчу, що перед тим держав якийсь «пань Игнатъ Шумаковъ»; другим разом дістали вони від нього Товарів на Роси (коло теп. Межирич); їх батьківщиною був Григорів на Дніпрі, низше Терехтемирова. Иньшому «боярину нашому пану

---

³⁶ Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 13, пор. 23.

³⁷ Архивъ VII. I с. 90: «ИванъЗубрикъ маеть... по жонѢ селища: Мехлеєво, Личинцы, Горловьцы, ...другое именьє его селище Радивоновъское на реце Тясмене».

³⁸ Див. мої: Кілька київських документів XV-XVI в. (Записки т. XI і Розвідки й мат. II).

Андрію Морозови» надає кн. Семен Олелькович «село Жердеву» тамже над Дніпром, вище Канева³⁹. Бояре Єрші володіли в другій половині XV в. Могилами і Білим-берегом (Дніпровським побережжям, очевидно — понизше Роси)⁴⁰. Якийсь кн. Роман володіє великими маєтностями над Росею: Рут Старий і Новий, Тоганів, Очків, Новоселє, Клайклище (!) і Костомирів — від нього переходять вони в другій пол. XV в. до Івашенцевичів⁴¹.

За Дніпром знаємо в тих часах маєтности Глинських — поріччя Ворскла і Сули. Лозків — ґрунти Жеребятинські по р. Карани й далі в глибину Задніпря. Кн. Половців Рожиновських — ґрунти Рожнівські й Ніжинські, між Десною, Удаєм і Остром, на підставі мовляв привилею ще від кн. Володимира Ольгердовича⁴².

---

³⁹ «Дердева» в ревізії 1552 р. (Архивъ VII. I с. 98, пор. Величка I с. 399).

⁴⁰ Уляна Єршівна в першій чверті XV в. зве їх «именями отчизними і материзними» — *ibid.*

⁴¹ Витяг з актів в *Słown. geogr. sub voce* Макарів.

⁴² Див. т. VI с. 283-6.

В сумі сі отчини й вислуги, надання й потвердження тягнуть ся широкою смугою від устя Мурахви більше менше на усте Сули, становлячи такби сказати передову лїнію тодішньої кольонїзації. На скільки реально вона була кольонїзована, розумієть ся, не можна сказати. Але судячи з того, що зараз побачимо — про села княжі на полудневій границі Київщини, мусимо думати, що вповні безлюдними навіть сі передові пости тодїшнього кольонїзаційного походу не були: сі «отчини» й «вислуги» випрошували ся й роздавали ся не тільки в надїї якоїсь будучої кольонїзації а й організували ся економічно, загосподарювали ся по троху — хоч переважало, без сумнїву, над оселою господарською кольонїзацією господарство уходне, наїздом. Для якогось інтензивнїйшого господарства не могло тут бути місця: хлїборобство напр. можна мислити собі тільки в дуже скромних розмірах. З другого боку той факт, що маєтности того чи иньшого властителя чи державця не виступають переважно в видї одного обрубного комплексу, а складають ся з кількох куснїв, часом досить віддалених оден від одного, позволяє здогадувати ся, що землі навіть в сім передовім поясі були досить розібрані, цїнили ся, освоювали й випрошували ся у центрального правительства на перебїй! Значить воєнно-служебне землеволодїнне було досить розвинене. Тї відомости про маєтности,

які маємо, вказують тільки деякі з них, і в дійсності категорія тутешніх бояр-землян була далеко численніша, — хоч в порівнянні з землями ліпше засидженими тутешнє землеволодіннє, розумієть ся, зіставало ся дуже рідким. Крім роздавання земель боярам-землянам, в інтересах кольонізації й воєнної оборони, в тих же інтересах розвивало ся закладаннє громад воєнно-служебних, селянських, на землях, які зіставали ся в безпосереднім розпорядженню князя чи великокняжого намістника. Звістна нам опись Київщини, списана по смерти Семена Олельковича, перед татарськими погромами, кидає цікаве світло і на організацію сеї селянської воєнно-служебної кольонізації, і на тутешнє господарство.

В тім фрагменті, який маємо, виступає ряд сіл, починаючи від Роси і під Житомир та Чуднів. Значна частина імен сих осад зникла і їх місця не можемо означити, так що льокалізувати сей образ воєнно-селянської кольонізації можемо тільки почасті; але східно-полудневі осаднє таки мабуть пропали, разом з описю замків Черкас і Канєва (географічного порядку фрагмент не держить ся докладно). Фрагмент розпочинаєть ся селом Терпсєєвим «на Рси» (пізнійш не звістне). Далі маємо с. Антонів недалеко Роси (над Березянкуою), кілька сіл над Раставицею: Щербів (теп. Ружин), Вчєрашнє, може Радостів. Потім Почуйково на

Каменці, Сокольча на Унаві, Ходорків і Скочищів на Ірпени, Водотиїн на верху Здвижа. Крім того кілька сіл над Дніпром — на полудне від Київа, як Гуляльники коло Ржищева⁴³ (групи сіл коло Житомира і Чуднова мають уже иньший характер). Осади сі й иньші з ними названі, яких місця не можемо близше означити (таких є сім) майже всі мають згадку про практику Витовтових часів⁴⁴. Се показує, що маємо тут до діла з осадами старими, не молодшими, а може й старшими від Витовтових часів. Саму воєнно-служебну організацію їх можемо вважати, з певною правдоподібністю, дійсно ділом Витовта та його намістників: слабкість привілегіованої воєнно-служебної верстви зовсім природно могла понудити його до організації кадрів воєнно-служебного селянства, з елементів заможнійших, економічно сильнійших. Вони носять технічну назву «слуг». Їх головний обов'язок — воєнна служба: «а служба ихъ толко на войну ходить», «на войну хоживали, а иного ничего не

---

⁴³ Глеваха коло Василькова не йде в рахубу — се село не воєнно-служебне, а тягле — на толоку ходили звідти до білгородського двору.

⁴⁴ Тільки в чотирох її нема, і з них село Радостів виразно виступає як новоосадне.

знали» — в значінню яких небуť робіт. Тільки подимщину давали — себто ріжні натуралії з свого господарства, і то тільки раз на три роки: «а подимщину даивали за великого князя Витовта на третій годь»; часом згадуєть ся ще обовязок «болкуновщини» (поволовщини), але тільки на приїзд самого в. кн. Витовта (отже рід т. зв. стації). Дперва кн. Семен став заводити «новину» в селах, які близше лежали до його дворів: казав їм «на толоку ходити, сїна косити, став сипати», і ся новина, очевидно, будила серед тих слуг велике незадоволенне — «того дей имь и-старини не бывало». Осади не великі — найчастійше 5 до 10 господарств, але єсть такі, де всього два-три господарства, а в однім сидить тільки сам оден отаман — осадчий, сподіваючи ся осадників; два найбільші села мають по двадцять служебних господарств, з отаманом разом. Поруч воєнно-служебних в невеликім числі стрічаємо таких, що сиділи на «вроці», медовій або куничній дани, а также «свобідних», які ще не висиділи волі, не запомоглись, і через те ще не несуть ніяких повинностей. В сумі сї 18 сїл, описані в нашім фрагменті, послали на війну близько 150 конних вояків.

Відомости його доповняє в дечім пізнійша опись київського замку (1552 р.). Вона згадує «села, съ которыхъ выходило люду панцерного на

службу господарськую 146, а тепер тые села пусты вси», і вичисляє сім таких сіл (Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юриєвичі, Невеселово, Іванковичі)⁴⁵. Деякі з отсих сіл зникли без сліду, иньші звісні в близшім сусідстві Київа, зараз на полудне від нього; мабуть всі вони більше-менше до сеї околиці належать. Нема сумніву, що память про них належить теж до часів перед спустіннем Київщини, і таким чином ся звістка доповняє собою звістки описи XV в.: в тім фрагменті її, який маємо, нема сеї околиці, і ні одного з названих вище сіл не маємо в нїм. Се показує наскільки значнійша в дійсности була ся воєнно-служебна кольонізація, і наскільки частинні відомости про неї маємо в нашім фрагменті.

Опорними базами — уздами сеї воєнно-служебної організації служили замки, але на жаль ми про них маємо дуже слабї відомости з сих часів. На подільскім пограничу бачили ми два замки, правдоподібно невеликі — Голчедаїв і Жван. На середнім Дністрі — Караул. На середнім Богу крайній замок в напрямі до степів, звістний нам — се Браслав. Далі на схід Звенигород, знищений під час татарських погромів і потім не відновлений. На Дніпрі крайній замок в Черкасах. За Витовта мусіли

---

⁴⁵ Архивъ VII. I с. 121.

бути якісь замки на низу Дніпра і Бога (порівняти звістку про якийсь город св. Івана, поставлений Витовтом десь на нижнім Дніпрі) — вони відповідали б тим чорноморським замкам в околиці Дністра і були потрібні, як передові пости, для охорони хоч би митних комор тих часів. Але про них не маємо ніяких докладніших відомостей⁴⁶. Знаємо тільки сю внутрішню лінію — Браслав, Звенигород, Черкаси. Можливо переходила вона й за Дніпро — тут міг бути також замок в порічю коли не Ворскли, то Сули, але вказати його ближше ми не спроможні.

Деякі згадки з XV в. і з пізніших, напр. в описах українських замків середини XVI в. кидають світло на кольонізацію й жите, яке розвивало ся під ослоною сеї воєнної організації. Житомирці згадують в 1552 р., які то доходи несли замкові млини перед спустошеннєм, як ще села не спустіли — тому шістьдесят, сімдесят, вісімдесят літ. «Добрыхъ лѣтъ, гды пашня роживала, а мелючи тут воживано муку до Києва и до иншихъ замковъ, прихоживало тогды з млына выховане хлебом на сорокъ особъ, бо привоживано молоти и з Чуднова,

---

⁴⁶ Про деякі ходячі в літературі звістки див. в т. IV2 с. 315-6.

и з Слободищ, и з інших сел што по Тетереви»⁴⁷. Цікаво порівняти з пізнійшим нужденним станом Житомира і його околиці, в середині XVI в.⁴⁸, звістки про нього в описи XV віку: — тоді в нім було двадцять корчом, а в Чуднові 53, «а в мeste людей полно»⁴⁹. В Браславщині пригадували, як за давнійших часів ходили підводи з Браслава до Каніва, Київа й Черкас навпростець «по селом, которыи передь тымъ бывали, а теперъ вжо од поганства спустели»⁵⁰ — отже були не тільки номінальні права на ті села, але й реальні осади. З сусіднього подільського погранича маємо цікаву пізнійшу пам'ять в меморіалі Претвича, як то «тих часів як Ров, Олчедаїв та Жван не були спустошені, богато людей сиділо коло тих замків», але потім підчас спустошень воєвода волоський перегнав їх за Дністер й оселив у себе; а як поставлено замок в Барі й стала та околиця залюднюватись, почали й ті

---

47 Архивъ VII. I с. 147.

48 Див. низше.

49 Архивъ VII. II с. 4-5.

50 Źródła VI с. 122.

емігранти (чи їх потомки) назад вертатись⁵¹.

ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА ОБОРОНА XVI В.

Погром 1482 р. і заходи оборони, політика окупів і задарювань, переговори 1510-х років і татарські спустошення, оборона західнього погранича, угода 1512 р. і її безплідність, татарські спустошення 1513-6 р., організація оборони 1518 р., погром під сокалем і «ординація» 1520 р., татарські й турецькі напади 1520-х років, спустошення Західньої України 1524 р., погром татар 1526/7 р., напади 1528-1530 рр.

Сі здобутки кольонізації й воєнної організації — досить скромні самі по собі, але дуже значні й показні в порівнянні з пізнішою руїною — зникли під татарськими погромами останньої чверти XV в. Польско-литовське правительство, спроневіривши ся Витовтовим традиціям, занедбало свою східно-полудневу політику до того, що дало своїм соперникам половити своїх

---

⁵¹ Bibliot. Warszawska 1866. III c. 52.

традиційних союзників — кримських ханів, і Крим з передової позиції литовської політики, сторожа і охорони української кольтонізації, яким був він, по признанням польських політиків XV в.⁵², стає на довгі часи огнищем руїни й деструкції для України, аж поки вона сама не спромогла ся з ним собі порадити. 1482 роком розпочинаєть ся отся нова доба в житю східно-полудневої України. Татарські напади, то більші, то менші, спадають оден по другім на неї. То той то сей замок, з столичним київським включно, попадають в руки татарські, гинуть в огні, а менші загоны, яким більші замки були не по зубах, шпиряють в їх околицях, нищачи останні сліди осель і господарства⁵³. «За ті літа пановання славної памяти Олександра, згадують литовські пани по його смерти⁵⁴, Мендлі-гірей цісар перекопський сам своєю особою і через своїх дітей і людей неперестаючи нищив пограничні землі обоїх держав, і які то шкоди невимовні стали ся, які полони нечисленні виведено, яке розлите крови християн чоловіків і жінок, потерпіли вони

---

⁵² Див. т. IV с. 318-9.

⁵³ Перегляд нападів 1482-1506 pp. див, в т. IV 2 с. 326-334.

⁵⁴ Pułaski Stosunki z Mendli-girejem, док. 84.

(держави) від того поганства — хто то може виповісти!»

Польсько-литовське правительство Казимира і Олександра почуло себе безсильним против сього степового урагану і в своїй прострації готово було навіть відновити данні відносини українських земель до Орди, зняті з них правительством Витовта сто літ тому. Не помишляючи навіть про оборону границь кольонізації, воно силкуєть ся оборонити й затримати бодай внутрішню сїть замків. З незвичайним напруженнєм, з мобілізацією сил майже цілої держави кор. Казимир відбудовує в 1483-4 рр. київський замок знищений в 1482 році. «На роботу київську, оповідає пізнійша урядова записка, приходило тоді більше як 20 тис. топорів з волостей подніпрянських, задвинських, торопецьких, з Вел. Лук і Ржеви Великої». Навіть від папи випросив Казимир підмогу на відбудованне Київа ⁵⁵. Заразом щоб зробити вражінне на Татар, мобілізує воєнні сили в. кн. Литовського під Київом. Таку ж мобілізацію повторив в 1490-х р. в. кн. Олександр, вийшовши з цілим військом на полудневу границю, і відбудовав

---

⁵⁵ Див. т. IV 2 с. 327.

при тім браславський замок, знищений Татарами⁵⁶. Але навіть не всі замки були відновлені — напр. Звенигород так і зостав ся без відновлення, і все Поросє і Заросє, поза Дніпровною смугою, лишило ся без всякої охорони, то значить було засуджене і далі бути пустою. Так само і все східно-полудневе Задніпровє.

Ціною крайньої запобігливості бажанням і інтересам кримського розбійника, підобрювання його дарунками і обіцянками рік-річної дани, та грання на розбійничих інстинктах його орди,

---

⁵⁶ «За панованя славної памяти Александра короля є. м. самъ его милость персоною своєю господарскою со всею землею литовскою рачиль тутъ до Браславля приѣзджати и оный замокъ своимъ накладомъ и людми литовскими, которыхъ зъ собою мель, велель при собѣ заробити — *Źródła dziejowe* VI с. 117. Літопись т. зв. Биховця (Полн собр. лѣт. XVII с. 554-5) оповідає се так, що Олександр ішов властиво походом на Волощину по умові з братом, але що пани-рада спротивились тому походу й не хотіли перейти р. Богу, то Олександр мусів зайняти ся відбудованнем браславського замку. Оповіданне се, в тій формі, як маємо в літописях, без сумніву, розмальоване в панських кругах, і Каро мав всяке право відкидати сю історію про спротивленне панів під час походу (*Geschichte Polens* IV с. 135-7). Завважу, що місцева браславська традиція кладе се на трохи ранійші роки, ніж молдавська кампанія 1497 р. — десь на самі початки Олександрового пановання (Архивъ VII. II с. 19-20, пор. *Źródła dziejowe* VI с. 117.

польско-литовському правительству кінець кінцем удало ся захитати одностайність і витривалість кримської політики, прихильної до Москви, а ворожої до Литви-Польщі, та звернути Кримців против Москви⁵⁷. Перспектива війни з Москвою, з якою носило ся, в надії реваншу, литовсько-польське правительство по смерті Івана III, робило такий поворот дуже привабним; надія, що звернувши розбійничу енергію Криму на Москву, можна буде у себе сподівати ся певнішого спокою від Кримців, — так само. По довгих торгах про розміри річних «упоминків», які мали платити ся кримському ханови⁵⁸, стала ся угода на тім, що хан буде річно діставати 15 тис. золотих, які платити ме по половині Корона і в. кн. Литовське, а хан за те обов'язував ся дати закладнів, не

---

⁵⁷ Виказ дарунків див. в публікації: Литовські упоминки татарскимъ ордамъ, вид. Д-Запольский, с. 52-74.

⁵⁸ За в. кн. Олександра ішла мова про 10 тис. золотих річної дани; Жигимонт пробував виторгувати і знизити її до 5-6 тис., покликуючись на те, що його дорого коштує удержання в неволі Менглі-гераєвого ворога і страшила Шах-Ахмета (про його див. т. IV с. 333) — інакше сказавши просив знижки за сю гречність (Пулаский док. 107). Але Менглі-герай не поступав, і кінець кінцем прийшло ся згодити ся на річну данину 15 тис. золотих.

пустошити земель литовсько-польських і помагати литовсько-польській державі на її неприятелів, перед усім на в. кн. московського: від нього Менглі-герай обіцяв відобрати й до в. кн. Литовського вернути всі землі, які той забрав був за часи в. кн. Олександра⁵⁹. Умова ся була доведена до кінця в 1512-3 рр., але вже від 1507 р. Кримська орда почала пустошити московські землі, і все більше входила в смак сього нового спорту.

Одначе се само по собі ні трошки не забезпечило українські землі Корони й в. кн. Литовського від таких самих пустошень. Правда, нове правительство, Жигимонта Старого, показувало дещо більше енергії й уважливости в охороні полудневих границь і запобіганню татарським наїздам, але сі охоронні заходи переважно були звернені на західню Україну — Галичину, Поділе, Волинь, як краї сильнійше залюднені, багатші воєнною силою і воєнно-служебною людністю. Східня ж Україна, слабо залюднена й слабосила сама по собі, була дуже слабо обслуговувана й правительством. Та кінець кінцем і східня й західна Україна, не

---

⁵⁹ Перипетії сих переговорів у Пулаского Stosunki с. 123 і далі. Ханське потвердження трактату й присяга тамже ч. 145 і 146.

вважаючи на всі правительственні заходи, жила в неустаннім хронічним страху татарських спустошень, і така вічна небезпечність, розуміється, страшенно підтинала всякий розмах колонізаційної енергії, не давала можливості інтензивно працювати над відновленням знищеної колонізації. Клясична фраза волинської шляхти з 1540-х рр.: «тут на Волини будь єсть або не єсть перемире з Татари, тогда предся з коня мало зседаєм»⁶⁰ — дуже добре характеризує тутешнє житє за всю першу половину XVI в.

Під час переговорів про згоду і союз з Кримом, коли литовсько-польські війська були стягнені на московську границю (під час повстання Глинського), великі татарські ватаги напали на Поділе, Волинь, мабуть і Київщину, заганяючи ся в Полісе аж під Слуцьк, де побило їх литовське військо, вертаючи ся з походу; иньших знов погромили на Поділю коронні жовніри з подільською шляхтою, і ще згадують ся дві битви на иньших місцях⁶¹. В р. 1509 воєвода молдавський вчинив звісний нам похід на Поділе й Галичину, з

---

⁶⁰ Źródła dz. VI c. 29.

⁶¹ Децій с. 34, Рус.-литов. літоп. Познанський кодекс с. 346, Стрийковский 344 і 351, Бельский с. 940, 949-50.

турецьким і татарським військом, як пише сучасник⁶² Потім з початком 1510 р. почали ходити тривожні поголоски, що Татари збирають ся на Кучманськiм шляху і хочуть іти на Поділе. Король скликав шляхту в загальний похід, в Короні, зажадав помочи з Литви й Волощини⁶³ може бути, що се відвернуло татарський похід, або й без того взяв він иньший напрям — звернув ся на Ногайську орду. Але погромивши Ногайців, Татари знову звернули ся до українських земель. Знову пополох і мобілізація, особливо на Поділю⁶⁴, і Татари одним військом пішли на Волощину, другим — по за Київ в білоруські й литовські землі, заганяючи ся далеко аж за Вильно, і страшенно спустошивши, «цїло до Орди вернули ся»⁶⁵. Литовський гонець, приїхавши з кінцем року з Орди, привіз вісти, що Татари збирали ся походом ще й на Галичину, але

---

⁶² Ваповский с. 86.

⁶³ Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 78-82.

⁶⁴ Acta Tomiciana I ч. 98-9.

⁶⁵ Децій с. 47, Познанський кодекс с. 346, лист Жигимонта у Пулаского ч. 116 й ин.

Менглі-герай затримав сей похід⁶⁶. В Польщі чекали нових нападів, ухвалено кредит на удержання постійного більшого війська на Поділю (проєктовано чотири тисячі, в дійсности було три⁶⁷; поручено всяку обережність пограничним старостам і начальникам війск⁶⁸. Доносили на весну, що татарське військо зближаєть ся до України, потім — що його бачили коло Браслава⁶⁹. Кінець кінцем Татари кинули ся на Київщину, але воєвода Немирович погромив їх на Рутку (на полудни від Київа)⁷⁰. На весну 1511 р. знову тривога: хан посилає своїх закладнів до Київа, але з ними йде 6 тисяч Татар. Збирають ся війська, щоб

---

⁶⁶ У Пулаского док. 120.

⁶⁷ Поборовий універсал в *Corpus iuris polonicі* ч. 54, пор. Ваповского с. 100.

⁶⁸ Кореспонденція в *Acta Tomiciana I* ч. 136 і далі.

⁶⁹ *Ibid.* ч. 204, 212.

⁷⁰ Стрийковский II с. 362; про гіперболізм сеї звістки Пулаский с. 158-9.

стрінути зі зброєю в руках сих вістників спокою⁷¹, але тривога сим разом була фальшива: хан закладнів не післав. Одначе тривожні вісти не вгавали. Чекали і пильнували границь на Волини й Поділю; литовські сили були мобілізовані і зібрані під Мозирем, під головним начальством кн. Острозького⁷². Ціле літо пройшло в тривозі й сторожі. Татари дійсно показали ся під Браславом, але їх погромлено⁷³. Потім пішли поголоски, що Татари йдуть на Київ, і туди післано литовське військо⁷⁴. Кінець кінцем, Татари звернули ся на Волощину, і се знову викликало пополох на подільсько-волинській границі, зброєння, загальний похід, але скінчило ся тільки на якімсь невеликім наїзді Татар на Україну — погромив їх там намістник овруцькій Полозович⁷⁵.

---

⁷¹ Acta Tomiciana I ч. 240.

⁷² Zbiór praw litewskich с. 115 (дата справлена у Любавского Сеймъ с. 189).

⁷³ Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 250-2, 260-3.

⁷⁴ Ibid. ч. 271, пор. II ч. 6.

⁷⁵ Acta Tomiciana I ч. 303: accepimus nuncium, quod Palossz circa Owrucze nonnihl Tartaronum profligavit. Згадка про Овруч

Правительство вважало се результатом усильної оборони, що рік обійшов ся без більшої татарської біди, й на новий рік (1512) проєктувало знову ухвалу надзвичайних кредитів на оборону границь, тим більше, що трівожні вісти тягом приходили також про Турків⁷⁶. Але дістати нових кредитів король не встиг і латав видатки як міг. Тим часом уже під весну почали надходити трівожні слухи про Татар, і на весну вони дійсно великою масою (рахують 20 тис.) впали в Галичину. Поки настигли сили, стягнені з Корони й Литви, орда встигла сильно попустошити й пограбити край. Кінець кінцем її погромили під Вишневцем, і дуже тріумфовано з тої побіди, але розумієть ся, ся побіда, як звичайно, не вертала зруйнованого, побитого, спаленого⁷⁷. І за хвилю знову приходили вісти про нові татарські загони коло границь

не лишає сумніву, що тут мова про Сенька Полоза (Полозовича), що в 1510 р. звісний як намістник овруцький (Бонецкий с. 252).

⁷⁶ Acta Tomisiana II ч. 6.

⁷⁷ Реляція Кшиского в Acta Tomis. II ч. 64 й иньші листи тамже; Ваповский с. 106-8; Познанський кодекс с. 346 (за Ваповским); Децій с. 59-64 (він признає сій побіді великий моральний вплив на Поляків).

України, коло Браслава, і т. п.⁷⁸. Для відносин татарських високо характеристичним було, що саме як Татари пустошили Галичину, ханські закладні, вислані нарешті, їхали до Київа, на забезпеченне згоди, бо напад, мовляв, зроблений був без відомости Менглі-герая⁷⁹. Се одно давало дорозумівати, як мало можна і в будучности покладати ся на певність спокою, забезпеченого присягами, річними «упоминками» й нарешті закладнями. І дійсно, в Польщі й Литві з тривогою ждали нових нападів. Приходили вісти, що Татари великою ватагою (40 тис.) показали ся в степах. На «київських полях» погромлено невелику ватагу Татар під проводом Менглі-гераєвого внука Алепа. Наїзди й битви йшли на подільських границях⁸⁰. І одначе годі було витягнути від сойму постійні кредити на організацію оборони: шляхта міцно тримала ся за кешені, сойм 1512 р. не відновив кредитів, і пограничне військо коронне з 3000 і

---

⁷⁸ Acta Tomis. II ч. 15, 79, 80, 81.

⁷⁹ Pułaski док. ч. 133.

⁸⁰ Acta Tomis. II ч. 88.

2000 спадає до 300⁸¹. Правительство литовсько-польське, опираючи ся на новий трактат і недавно вислані Менглі-гераєви гроші старало ся всіма силами звернути його на Москву, і се удало ся справді — хан робить кілька експедицій на Сіверщину (1513 і 1515), але сі операції татарські коло литовської границі всякий раз викликали великі страхи, щоб при тім Татари не перекинули ся й на українські землі Литви, і правительство литовське просило, аби орда не розклала свого кошу поблизу границі⁸². Під час другого походу Татари, з участю литовського війська (під проводом київського воєводи Немировича і старости канівського Ост. Дашковича) сильно спустошили Сіверщину, але разом з тим орда татарська набігла на Поділе й загнала ся під Теробовлю, де наткнула ся на польських жовнірів і завернула ся назад⁸³. І пізнійше йшло також. Новий хан Магомет, син і наступник Менглі, що вмер на весну 1515 р., запевняв в своїй приязні Польщу, яку ставив в

---

⁸¹ Див. т. V с. 329.

⁸² Acta Tomisiana II ч. 226, 276, Пулаский (витяг з листу) с. 192

⁸³ Децій с. 101, Ваповский с. 136-7, Бельский с. 986.

приклад московському в. князеві — що йому відти «і літом і зимою золото пливе від короля як ріка безустанку пливе — і для малих і для великих однаково». А його брат Ахмат з Очакова чинив напади на литовсько-польські землі.

1516 р. приніс ще серйозніший погром, в яким винний був очевидно сам хан. «Той хитрий поганець і від московського упоминки брав і обом помогати обіцяв», як завважає польський хроніст. Діставши значніші суми з Москви, він вислав літом велику орду (раховано її 30-40 тис.) на Галичину. Оборони не було, загального походу не встигли на час скликати і поки одні на одних дивили ся, Русь і Поділе видано Татарам як на мясні ятки — страшенно попустошено сі краї, від Карпатів до Люблина, забрано в неволю масу худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на місці побито. Шляхтянок з значних домів, що збирали ся тікати з домів, повезли в їх власних фургонах до Криму, як не без гіркого гумору завважає польський хроніст. Польські жовніри і шляхта місцева, зібрана наборзі, могли погромити тільки деякі дрібніші ватаги — головні маси вийшли безкарно, забравши масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тис.), і гетьман коронний з 2 тисячами війська, що мав, не вважав можливим з ними зачіпатись. Ходили чутки про новий похід слідом, але сим разом тривога була

фальшива⁸⁴.

Сильний голод, що прокинув ся в Криму під осінь того року, погнав Татар до нових наїздів. Маса їх почали громадити ся в Чорнім лісі над Дніпром. Король даремно намовляв хана, аби звернув їх кудись далі, на московські границі. По торішній шкоді рішено збільшити знов пограничне військо — до 1000 люду. Волинь цілу змобілізовано на випадок нападу. Дійсно під кінець року Татари впали на Поділе й розділивши ся на чотири ватаги, кинули ся в околиці Камінця, Летичева, Зинькова й Межибожа. Але що сим разом їх чекали, та й орда була, очевидно, слабша, то її погромили легко⁸⁵. Головна орда з самим ханом, шукаючи паші, присунула ся під наддніпровські осади, і сам хан остерігав київського воєводу перед своєю непослушною голотою⁸⁶. Взагалі в орді замітна була більша ніж коли дезорганізація — ханські

---

⁸⁴ Децій с. 119, Ваповский с. 141-2, Бельский с. 989-90.

⁸⁵ Децій с. 131-2, Ваповский с. 144 і 146-7.

⁸⁶ Acta Tomisiana IV ч. 221: ut homines finitimi se in custodia continerent et ad arces transportarent, impossibile enim fore tantam multitudinem et familiam a se posse retineri, quin huc excurrat et predetur. Поп. ч. 265.

брати й сини поступали кождий як хотів, і се в додатку до зрадливої політики самого хана замотувало відносини ще більш безнадійно. Частина орди кочувала понад Дніпром і тримала в неустанній трівозі українські землі. В 1517 р. Татари таки встигли несподіваним нападом погромити пограничне польське військо. Потім знову напали в падолисті на Поділе й Волинь, але по попередній трівозі їх сим разом чекали й погромили⁸⁷.

Сї неустанні напади змусили нарешті шляхту ухвалити (на поч. 1518 р.) кредити на удержанне війська на Русі против Татар (трох тисяч), а заразом уставу про чергову службу шляхти для оборони полудневої границі: Польща розділялась на три части, і по черзі шляхта з одної частини обов'язувалась сама, чи через своїх заступників іти на всяку потребу на охорону границь⁸⁸. Може бути, що ся мобілізація оборонних сил справді оборонила в тім році, принаймні західню Україну: Татари пішли на Молдаву, і там подільські жовніри помагали їх бити Волохам. Пізнійше татарські

---

⁸⁷ Acta Tomiciana IV ч. 258, 261, 267, 270, Ваповский с. 153.

⁸⁸ Corpus iuris polonici ч. 192-194, пор. Ваповский с. 153.

ватаги кинули ся на Київщину й на Волинь, але їх погромили — одну ватагу кн. Острозький, другу Дашкович ⁸⁹. Та незадовго виявилась вся нездатність тих оборонних засобів против серйозніших нападів татарських. В липні

1519 р. велика орда татарська (40 тис. як кажуть) наїхала на землі побужські — Волинську, Львівську, Белзьку, Люблинську й зачала пустошити. Пограничне військо подільське в числі 3 тисяч поспішило на поміч і злучивши ся з військом гетьмана литовського Острозького і шляхетськими силами, стало під Сокалем, щоб погромити Татар, як вони будуть вертати. Позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна, і Острозький противив ся сьому плянови, але шляхта польська відкинула його ради; зведено битву, й військо польсько-литовське страшенно погромлено. Небагато його встигло сховати ся до сокальського замку, а Татари забравши трофеї — корогви й труби, з полоном і здобичею пішли собі до дому через Волинь ⁹⁰.

Ся катастрофа зробила сильне вражінне в

---

⁸⁹ Ваповский с. 157.

⁹⁰ Реляція Томіцкого — Acta Tomic. V ч. 76, також королівські листи ч. 71-2, 73, Ваповский ч. 159-162.

Польщі. Король з сенаторами рішили ужити всяких способів оборони, але кінець кінцем не могли видумати нічого більше, як тільки заповісти загальний шляхетський похід без попередніх оповіщень і зібрати новий трохтисячний контінгент наємного війська для охорони полудневої границі. Та й то приходило ся те марне військо наймати, як нарікав король, не знати за які гроші: шляхта, ухваливши податок, нічого одначе не платила, і вже попередній контінгент був найнятий за позичені гроші, а тепер знов треба було шукати позички, не знаючи навіть, як її потім покрити⁹¹.

Вицідивши стільки крови з України, хан наново розпочинав переговори з польсько-литовським правительством, нагадував за невивплачені упоминки й ріжні закиди вишукував⁹². Але заразом з Криму приходили вісти і поголоски про пляни нових походів: що Татари підуть разом з Москвою здобувати Київ, що вони збирають ся знову йти на західню Україну, і т. д.⁹³. Вони трівожили тим більше, що военні сили Польщі були

---

⁹¹ Acta Tomiciana V ч. 78 і 81

⁹² Витяг листу у Пулаского Machmat-Girej с. 320.

⁹³ Acta Tomiciana V ч. 109 (с. 113), 110.

відтягнені пруською війною. На зїзді воєвод і старост, зібраним на жовтень 1520 р. у Львові, ухвалено такий плян оборони, затверджений потім королем: На Поділю стоятиме служебне військо, в числі 600 жовнірів (тільки всього!), під проводом головного свого коменданта каштеляна камінецького Яна Творовского, а старости камінецький і Хмельницький мали йому ставати до помочи з усею шляхтою й иншою людністю, яку б могли зібрати⁹⁴. Як. Струсеви, на місце давнїйшого Стан. Лянцкороньского, поручено стражництво — організацію сторожі, розвідок, і в небезпеці він мав давати вісти до воєводи руського, старости львівського і воєводи люблянського, а ті мали оповістити всіх старост, щоб остерігли людність, аби ховала ся, а самі з усіми силами, які могли б зібрати, мали спішити ся в поміч війську. Головний обоз і гармата мають стояти на галицько-волинській границі між Олеськом і Залізцями, і гетьман має бути при ній. До помочи покликати також кн. Острозького з волинським військом і воєводу молдавського⁹⁵. Плян обчислений був так, щоб

---

⁹⁴ cum toto suo comitatu ac nobilibus et plebeis, quos ipsi educere poterint.

⁹⁵ Corpus iuris polonici ч. 232.

протягом 3-4 днів могла наступити повна мобілізація всіх сил. Властиво він старався тільки упорядкувати ту практику оборони, яка виробилася в останніх літах. При браку воєнних сил вся надія була на скору й енергічну поміч шляхти. Обов'язати її до того не можна було (такий обов'язок був тільки в в. кн. Литовським), тож король особливим листом поручав старостам земель Подільської, Руської, Бельзької й Люблинської, аби «гарними й доладними словами»⁹⁶ заохотили місцеву шляхту, щоб вона при татарським нападі зброїлась і спішила на поміч гетьману.

Обставини не дали можливості випробувати відповідно вартість сеї «ординації». Тривожні вісті з Криму приходили неуханно, щоправда, і король оголосив навіть загальний похід⁹⁷, але Татари наїхали пізніше. Була се невелика ватага (2 тис.), яка однак встигла досить напустошити, і тільки як верталась вона, напали на неї жовніри й

---

⁹⁶ Pulchris et compositis verbis — Acta Tomic. V ч. 283.

⁹⁷ Acta Tomiciana V ч. 284 (qualiter ingens vis Tartarorum fl. Dniepr transnavit et stationes suas ab hac parte illius fluvii collocavit expectans opportunitatem, ut dominia et terras nostras Podolie, Russie aggrediatur).

погромили⁹⁸. Се давало досить виразне свідоцтво убожества і організації оборони і сторожовій службі спеціально (сам її начальник Струсь наложив головою при тім). Але поворот в кримській політиці забезпечив українські землі на якийсь час від значнійших погромів: хан Махмет розірвав з традиційною політикою Ґераїв, задумав взяти під свою власть східні орди, перед усім Казань, через се мусів вийти в гострий конфлікт з московським правительством, що держало Казань під своїм впливом, а тим самим — мусів більше цінити союз з Польсько-литовською державою. Він навіть просив післати в великий похід на Московщину, задуманий на літо 1521 р., помічний полк з воєводою Немировичом або Дашковичом, і Дашкович дійсно ходив в сей похід, що задав страшенні шкоди Московщині. Але і на Україні тривога від Татар не переставала. Десь чи не під сам час московського походу п'ятитисячна ватага татарська напала на київське Полісе, знищила й спустошила Мозир, відти пустила ся далі на захід, до околиць Пинська і Слуцька, все спустошачи по дорозі, й перше ніж стягнуто які небудь сили против них. Татари встигли собі спокійно

---

⁹⁸ Ваповский с. 172.

вернутись⁹⁹. З початків 1522 р. литовські послы (між ними звісний Дашкович) неустанно писали про заміри Татар іти великим походом на Україну литовсько-польську¹⁰⁰, бо їх задарюють на те і Турки і Москва. Під впливом тривожних вістей сойм ухвалив кредити і постановив на Поділю тримати чотиротисячний корпус, а в потребі скликати загальний похід¹⁰¹. Король на літо дійсно скликав похід під Медику, але шляхта не зібралась, і замість походу вийшов тільки оден скандал¹⁰²; в додатку — кредитів, ухвалених соймом, мало що вплинуло до скарбу і в дійсности число жовнірів на Поділю в 1523 р. ледве доходило до тисячі¹⁰³.

Кримці не зявились (як думали в Польщі — завдяки мобілізації шляхетських сил, хоч і не

---

⁹⁹ Ваповский с. 182. Витяги з невиданих литовських актів у Любавского Сеймъ с. 221.

¹⁰⁰ Acta Tomiciana VI ч. 20, 72, пор. ч. 107 і 177 (с. 197).

¹⁰¹ Ваповский с. 186-7, Бельский с. 1022, Corpus iuris pol. ч. 264.

¹⁰² Acta Tomiciana VI ч. 107 і 177.

¹⁰³ Див. т. V с. 329.

вдалій)¹⁰⁴, за те рік сей приніс напад на Поділе Турків і білгородських Татар. Їх ватага (раховано її на 5000) попустошила Поділе, пройшла в Галичину, а комендант жовнірського війська, досить звісний пограничний вояка Седегінювский з своїм полком не відважив ся на них напасти: дав їм спокійно господарити і потім вийти, зіставшись пасивним свідком пустошень, як нарікала шляхта¹⁰⁵. Літом 1524 р. Турки повторили свій похід, але з більшими силами (сучасник рахує на 13 тисяч). Сим разом вісти прийшли завчасу, й тривога піднялась велика, тим більше, що гранична оборона була дуже слабка, бо торішній сойм не ухвалив кредитів, і не було ніяких засобів на наєм більшого війська. Король скликав загальний похід, визначивши на нього місце між Буськом і Глинянами і для більшого вражіння заповів, що сам туди приїде¹⁰⁶. Великопольська шляхта одначе випросилась від

---

¹⁰⁴ Acta Tomie. VI ч. 109.

¹⁰⁵ Ваповский с. 191, пор. Acta Tomiciana VI ч. 226, 257, 267 і VII ч. 21, 29, 44 (згадки про торішнє спустошенне Руси).

¹⁰⁶ Acta Tomie. VII ч. 21 і 23, пор. 28, 30.

сього походу, обіцяючи ухвалити кредити ¹⁰⁷ ; кредити вона дійсно ухвалила, але війська тим часом найняти таки не було ані коли ані за що. Зібране на швидку руку військо і шляхетські полки, скликані старостами, могли вести тільки партизанську війну, але на головні сили гетьман ударити де відважився, викликавши тим знову невдоволення шляхти ¹⁰⁸ . Не встигли ще заспокоїтись трохи по тім турецькій наїзді, як почали приходити нові тривожні вісти: заповідали новий напад Турків, з України Дашкович писав, що Татари, роздражені нападом козаків на кафинських купців, грозять походом; з Литви писали, що в. кн. московський хоче взяти в бльокаду Київ і побудувати під ним свої замки ¹⁰⁹ . І справді величезна орда татарська (рахують на 40 тис.) під проводом стрієчного брата нового хана посунула на Україну. Впала на Волинь, відти в Галичину, під Мостисками стала кошом, а поодинокі загони розкинулись по західній Україні.

---

¹⁰⁷ Acta Tomis. VII ч. 31 і 36, пор. 24.

¹⁰⁸ Ваповский с. 194. У Бельского сей похід звязаний до купи з попереднім (с. 1027).

¹⁰⁹ Acta Tomisiana VIII ч. 51.

Король видав накази шляхті коронній збирати ся під Сандомир, скликав міську міліцію (висилати кожного десятого), змобілізував Литву, сам на чолі шляхти пішов до Львова, але Татари за часу забрали ся з усею здобичею, а хоч Конст. Острозький здогонив їх, то з своїми слабкими силами зачіпати ся з ними таки не відваживсь¹¹⁰.

Сї спустошення довели людність просто до розпуки. Поділе, земля Галицька, Львівська і навіть Перемиська були страшенно спустошені. «Русь уся спустошена огнем і мечем, читаємо в листі очевидця, — бо і земля Перемиська, що досі була не зачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишив ся, спромігши ся сховати ся в якихось ліпше укріплених містах або кріпостях. Поділе по виході Турків прислало до кор. величества послів, оплакуючи свою біду і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддати ся першому сильнійшому ворогови, бо вже дійшли до останньої біди»¹¹¹.

---

¹¹⁰ Acta Tomiciana VII ч. 44, 49, 50, 51, 60-1, 74. Докум. архива юстиції I с. 518-20. Ваповский с. 195-6. Познанський кодекс с. 349.

¹¹¹ Acta Tomiciana VIII ч. 44.

Новий великий татарський напад мав місце в р. 1526, а як поясняють сучасники, був він подиктований султаном, як діверсія з огляду на тодішню турецьку кампанію на Угорщині¹¹². Хоч на соймі 1525 р. були ухвалені кредити для утримання війська на два роки, але ся оборона, як пояснив король, могла допомогти тільки против легких нападів; «майже кожного року терплячи се нещастє, ми не подбали з свого боку противставити нічого певного і відповідного, щоб його відвернути». Скликано було загальний похід, тим часом Татари пустошили Волинь, Белзьку й Люблинську землю і встигли забрати ся перше, ніж стягнули ся які небудь значнійші сили¹¹³. Потім вони повторили свій похід зимою з 1526 року на 1527. Сим разом пішли в Полісе до Пинська по замерзлим рікам і болотам, сягаючи в найбільш неприступні й захищені місця. Страшно попустошили сі краї й забрали масу здобичи і вертаючись уже зближали ся до Дніпра, але догонив їх, аж недалеко Київа, під Ольшаницею Конст. Острозький з волинськими силами і

---

¹¹² Пор. Acta Tomiciana IX ч. 50.

¹¹³ Ваповский с. 213, Acta Tomiciana VIII ч. 70-3, 131-3 і IX ч. 202.

несподівано напавши, сильно погромив і відбив у них полон (рахують його на 40 тис.!)¹¹⁴. Була з тої причини велика радість і пиха — був то останній голосний тріумф волинського героя, «*summi cum Tartaris belli gerendi imperatoris*», як його величали в Польщі, — але кінець кінцем потіха була дуже марна.

Літом пішла велика тривога, бо татарська орда рушила ся під Білгород і сподівались її знову на Україну. Король скликав загальний похід. Але Татари, здаєть ся, не прийшли — принаймні нема сліду якогось значнійшого нападу¹¹⁵. 1528 рік записав ся дрібним нападом Татар на Поділе — їх ватага коло тисячі коней погромлена була польськими жовнірами під Камінцем¹¹⁶, а при кінці — походом під Очаків старост з коронної й литовської України, але сі козацькі походи я загалом лишаю на пізнійше. В Криму тоді йшли усобиці між потомками Менглі-герая (вони

---

¹¹⁴ Acta Tomiciana IX ч. 49-51, 56, 147. Ваповский с. 218. Бельский с. 1040 (тут знову два татарські напади злучені в одно). Познан. кодекс с. 350.

¹¹⁵ Acta Tomiciana IX ч. 202, 214, 215, 218, 222-3.

¹¹⁶ Ваповский с. 223.

потягнули ся з перервами аж до 1551 р., коли вирізано всю родину Саїб-герая і ханство взяв в свої зелізнi руки Девлет-герай). Оден з претендентів Іслам-султан шукав помочи и захисту на Україні, і обов'язував ся навіть стерегти українських границь¹¹⁷. Отсі кримські усобиці були, мабуть, причиною деякого ослаблення татарського натиску в сих роках, хоч і не запевняли, розумієть ся, спокою Україні¹¹⁸. Соїм 1529 р. під вражіннєм страшних спустошень 1526 р. і нових тривожних вістей, ухвалив нові кредити на утриманнє війська. Нападів того року не чуємо. Пани з України зате вчинили з пограничним військом новий похід на Очаків, але він скінчив ся дуже плачевною катастрофою — військо польське згинуло в сій експедиції. Ждали з тої причини нового нападу

---

¹¹⁷ Acta Tomiciana XII ч. 136.

¹¹⁸ Tatarsi perecopenses, qui ob intestinam discordiam hoc anno non potuerunt vastare dominia mtis regiae in magna copia, iam tandem inierunt concordiam et cum savolensibus perpetuae concordiae foedera tractare et conficere dicuntur... quo... dominia mtis r. maiori potentia ferro et igne vastare et ex illis praedas agere more suo jossent, читаємо в пропозиції на соїм 1529 р. — Acta Tomic. XI ч. 1.

Орди, але обійшлося¹¹⁹. Аж 1530 р. в осені, як толкували — наслідком вістей про смерть старого сторожа литовських границь кн. Острозького, Татари напали на литовську Україну; але на Волини погромив їх Константинів син кн. Іля, а воєвода Немирович з кількома иньшими князями гнав ся за Татарами аж до Дніпра й багато їх побив. Була то одначе дрібна ватага татарська¹²⁰. Грізнійший був похід волоський під кінець того року: він зайняв Покуте, пробував здобути Камінець і Львів, і як я мав нагоду згадувати — знаходив певну прихильність серед Русинів¹²¹.

Результати татарських спустошень. Організація оборони — замки, їх устрій і оборонні засоби, хиби конструкційні і иньші причини малої здатности для людности, брак воєнних залог, лихий стан замків

Я перерву тут перегляд нападів і спустошень, які терпіла Україна. В зібраних вище звістках

---

¹¹⁹ Acta Tomiciana XI ч. 303 і 314.

¹²⁰ Acta Tomiciana XII ч. 312 і 331.

¹²¹ Див т. VI с. 243.

переважно фігурувала Україна Західня — Поділе, Галичина, Волинь. Се в значній мірі залежить від того, що звістки наші приходило ся черпати головно з джерел коронних. Але сей катальог нападів і спустошень навіть для західньої України, без сумніву, не повний, і в дійсности вона терпіла їх ще більше. І такими ж «майже рік річними ворогами»¹²², якими були Татари для Поділя, були вони так само для України Подніпряньської. Коли в західню Україну мусіла їх вабити надія на багатшу здобич, бо там край був густійше залюднений і ліпше загосподарений, то Східня Україна спокушала меньшим ризиком, більшою безкарністю, і сюди особливо дрібніші ватаги татарські мусіли часто ходити.

В західній Україні густійша людність — між нею добре уоружена, дуже численна шляхта — була значною оборонною силою, а ще й правительство тут більше робило для оборони. Правда, сі оборонні заходи кінець кінцем оборонили і західню Україну дуже ілюзорично. В результаті чвертьвікових дуже енергічних заходів (так, розмірно енергічних!) і короля, і його ради, і

---

¹²² Гетьман Тарновский non ignarus Scythas Tartaroa raptò vivere et hostes regni pene anniversarios nequaquam quieturos, пише Ваповский в 1530-х pp. (с. 250).

сойму, що пересилуючи свою крайню неохоту стільки разів ухваляв надзвичайні кредити «на оборону Руси», — і шляхетської суспільности, місцевої й замісцевої, і адміністрації — «вся Подільська земля і більша частина Руси лежала спустошеною», так що й Татарам було трудно в ній чим пожитись. Правда і те, що кінець кінцем оборонна тактика зводила ся до безконечного обертання в безконечнім колесі. Утриманне наємного війська являло ся паліативом, бо на значнійше військо не вистачало засобів; а полк з яких 800-1800 жовнірів не міг забезпечити від скільки небудь серйознішого нападу. Приходило ся помагати шляхетським походом, але сей шляхетський похід звичайно все виявляв свою непридатність в боротьбі з таким рухливим ворогом як Орда, і наслідком частих закликів шляхта попросту переставала їх слухати, збирала ся дуже неповно або повільно. І що далі, то гіркіші й загальніші нарікання викликала ся організація оборони. Шляхта нарікала на правительство, що не вважаючи на всі побори, побирані з людности, не може організувати порядної оборони. Король і його рада нарікали на шляхту, що вона така лінива до походів і неохоча до кредитів: не хоче їх ухвалити і не платить ухваливши. Нарікали на адміністрацію,

на начальників пограничного війська, що вони не можуть устерегти краю перед Татарами ¹²³. Начальникам приходило ся вопіяти на неакуратність коронного скарбу в виплатах та раз у раз розпускати за браком грошей своїх жовнірів і полишати границі майже без усякої оборони.

В східній Україні справа стояла далеко простійше. Правительство обмежало ся тим, що своїм коштом утримувало і в потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими стражницями держави в сій «україні», та тримало невеликий відділ війська на Подніпровю — в Київі, почасти в Каніві й Черкасах, щоб оборонити тутешні замки від серйознішого нападу Татарів. По за тим — в повній свідомості своєї безрадности і безсильности лишало воно сі українські землі божій опіці й промишленню самої місцевої людности.

Державні, «господарські» замки таким чином ставали одинокою гарантією безпечности, яку давала тутешнім краям держава, одинокою підставою кольонізації, одиноким прибіжищем

---

¹²³ З нагоди повтореного Татарами нападу король писав до начальника пограничної сторожи звісного Стан. Лянцкоронського: *miramur iam bina hoc anno incursione Tartaros terras nostras Russiae infestasse, cum tu istic sis cum militibus mercenariis et nihil sit a nobis neglectum, quod ad praesidium partis istius videtur pertinere* — *Acta Tomic. IV* ч. 261.

місцевої людности. Супроти такого незвичайного значіння для кольонізації і взагалі для цілого житя сих величезних просторів, сі замки варті нашої уваги. Треба придивити ся їм дещо, щоб оцінити, що вони могли давати й давали місцевому житю, місцевій людности. А що з середини XVI в. маємо описи сих українських замків, які дають добре понятє про вигляд, устрій і стратегічне та кольонізаційне значінне їх, то варто трохи ближе спинити ся коло них також і тому, що се багато поучить нас про тутешні кольонізаційні й всякі иньші обставини взагалі¹²⁴. Отже варто вйти

---

¹²⁴ Маємо дві серії описей замків Київщини й Браславщини, першу з 1545 р., другу з 1552. Перша, звісна нам в цілости, обіймає замки: володимирський, луцький, кремінепський, винницький, браславський і житомирський, видана в цілости, але з старої копії, переписаної латинкою, в *Źródła dziejowe* t. VI (поодинокі описи, в копіях теж пізніх і несправних, також в Памятниках кiev. ком. IV і Архиві Ю. З. Р. VI. I і VIII). Оригінальний текст в Литов. Метриці, IV А № 4. З другої серії маємо замки луцький, володимирський, кремінецький, винницький, браславський, житомирський, овруцький, київський, чорнобильський, мозирський, остерський, канівський і черкаський; вони всі, з виїмком описи володимирського замку, досі не опублікованої, видані в Архиві Югозап. Рос. ч. IV. I, ч. VII. I і II (одначе також не завсіди справно). Книга оригінальна не заховала ся: вона була, видко, скоро знищена і переписана на ново в 1593 р. — ся копія в Литов. Метриці IV. А № 6. Сі дві серії в сумі

трохи і в деталі сеї оборонної замкової організації.

Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках сього століття, а й далеко ранійше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки приладжуєть ся до новочасних способів війни,

---

становлять першорядне джерело до внутрішньої історії Волини і особливо східної України; для неї се джерело перше і незрівняне, і як таке служило вже й буде ще нераз нам служити. Між обома серіями є одначе значна різниця в укладі й крузі відомостей: перша писана більше в формі мемуара, займаєть ся особливо питанням про права шляхетського землеволодіння, але дає багато побутових подробиць при тім. Друга більш схематична, але дає детальнійші звістки про стан укріплень, припаси, доходи адміністрації і обовязки людности. Матеріал з них про замкову організацію вибраний в моїй давній роботі (першій науковій праці, з студентських часів): Южноруські господарські замки вь половинѣ XVI в., 1890 (з київ. Университ. Извѣстій). Про самі ревізії, яких результатом були сі описи — Д.-Запольский, Очерки по истории западно-руссаго крестьянства, с. 168 і далі. З давнійшого часу маємо коротші описи кількох замків: Житомир, Чуднів і Винница в звісних фрагментах описи Київщини XV в.; інвентар Кремінця без дати, між актами 1480 років, вид. у Любавского Обл. дѣленіе, дод. 1; опись Овруча з 1519 р. — Архивъ Ю. З. Р. VII II ч. 5; цитований вище меморіал в справах київського замку — *Źródła Грабовского і Пшездзецкого т. II.*

гарматної й ручної стрільби і т. п. — тим більше, що головний неприятель, з яким приходило ся рахувати ся — татарська орда звичайно орудувала майже тимиж боєвими засобами що й кочові нападники староруських часів.

Першу ролю в фортифікаційних засобах грала неприступна позиція — висока, стрімка гора, окружена ровами, по можности облита водою. Великокняжий ревізор так описує додатне на замок місце, знайдене ним: «лука одна протягнула ся між Богом, як шия — з одного й другого боку обливає її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки; як би зробити на Богу став, а на тій шії викопати два або три рови (наповнені водою з Богу), то вийшов би замок дуже сильний, якого не можна було б ані підкопати, ані стріляти на нього з гармат ні з якого боку не можна; а й на прибудованне міста є дуже додатне, рівне місце, не таке як тепер (у Винниці), що з замку не видно всього міста, а з міста замку» 125). Зводний, рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд. Укріплення замкові по всій східній Україні були деревляні. Вповні задержала ся тут староруська техніка їх «рублення». Стіни замка складали ся з поодиноких «городень», себто деревляних вязань (зрубів), на 1½ до 3½ сажнів довгих, наповнених землею; щоб зменшити небезпечність від огню, їх мастили грубо глиною. На них робив ся деревляний

поміст (бланки, бланкованне) з парাপетом, з проробленими отворами для стрільби (подсябитья), і накритем від дощу. В кількох місцях над лінією «бланковань» підіймали ся вежі, такіж деревляні, зрублені з брусів. На бланках і вежах стояли гармати, лежав ріжний гарматний і всякий иньший припас — колодки, камні, трезуби, призначені на те, щоб кидати на ворогів під час приступу; стояли корита з водою від огню. З середини до городень були прибудовані хати й комори, що служили сховками для місцевих людей. По старій традиції городні були розписані між місцевою людністю — панами, міщанами, сільськими громадами («людьми господарскими, мешаны и волощаны и людми князскими, паньскими и боярскими») ¹²⁵, і ті що мали обовязок ставити і утримувати в порядку певну городню, коло неї ставили комори й сховки, де могли б сховати своє майно безпечно від

---

¹²⁵ Для прикладу як розписувала ся стара «городова робота» наведу таку роспись з Овруча: всіх городень замок має 61, з того більшу половину ставлять місцеві пани (по дві й по три), кілька городень ставлять бояре й дрібні власники «з своїми поплечниками», по одній городні; одну ставлять попи овруцькі, одну овруцькі купці-куничники, одна козацька, сім ставлять «люде господарські» — Архивъ IV. I с. 36-7.

ворогів¹²⁶. Значнійші пани мали свої двірки осібні. Замки були тісні і все в них тиснуло ся одно до одного дуже тісно. Овруцький замок напр. має 66 сажнів вздовж і 43 вшир, житомирський 62×55 саж. остерський 37×31, иньші ще меньші: канівський 45.5×18, винницький 24×23, черкаський 30×17, чорнобильський 22×17.

Розміри значного числа замків таким чином не більші були від звичайного подвіря — півморга ґрунту (1/3 десятини), або й ще меньше. В такім замку не могло знайти захисту багато людей, ані було мови про те, щоб в такім стиску відсижували ся довго. Замок міг дати притулок тільки людности свого міста й найближшій околиці, щоб перечекати хвилевий, раптовий татарський напад, і то не завсіди. Браславський замок, завважає ревізор, «велми єсть малый, не водлугъ достатку людей — не толко половица ихъ, але и третяя часть зъ статки своими часу пригоды не могутъ ся умѣститъ»¹²⁷.

---

¹²⁶ «Земяне и мещане повидили: хтоколевекъ себе на которй стороне городню обыметъ и двери вробдетъ и схованье будетъ в ней мети, той вжо повинень будетъ тую городню направовати, верхъ накрывати, камене и колодки ку обороне на ней мѣти и глыною обмазовати» — Архивъ VII. I с. 126 (Житомир).

¹²⁷ Źródła VI с. 120.

Ріжні неприятели побільшали недогоди і зменьшали ще більше значінне замка як певної гарантії безпечности. В тім же браславськiм замку для одного з передмістя доїзд був такий тяжкий, що людям приходило ся обїздити більше як чверть милї, й не могли в небезпечности скоро втїкти до замку. В Житомирі серед сварок, хто має поставити міст — місто чи староста, замок стоїть без мосту і до замку майже не можна було дістати ся: «не только возомъ въ замокъ не можетъ приѣхати, але и пѣшому трудно на взводъ взыйти. аниж поползкомъ», і люде під час трївоги «въ таковой нерадности мусять до лѣсу втекати» 128 . Винницький замок був так лихо і слабо побудований, що «не толко людемъ въ часъ пригоды отъ навалного неприятели негдѣ заперти ся и оборони одколь вчинити, але и быдла страшно заперти» 129 . Замки будовані з дерева, не пильновані, не обмазані часом і глиною, гнили й нищили ся взагалі дуже скоро, і скарги на лихий стан замків становить вічну пісню в тих часах: людність і адміністрація місцева старала ся

---

128 Ibid. c. 119, 120, 137.

129 Źródła VI c. 111.

спихнути їх будову й направу на правительство, страхаючи татарською небезпекою, виправдуючи ся своєю неспроможністю, а правительство силкувало ся зложити на плечі місцеві.

На тих хибах конструкційних справа не кінчила ся. Щоб замок міг служити гарантією безпечности, треба було, щоб людність могла бути остережена про небезпеку, і то завчасу, аби мати час сховати ся в замку. На те була сторожа «замкова» і «польна». Спеціальні «сторожі» й «кликуни», по черзі посилені місцевою людністю з повинности, або удержувані з податку, даваного замість натуральної служби («сторожещина» і «кликівщина»), мали ходити по замковому бланкуванню і пильнувати ворожого нападу. Потім на певних урочищах, на татарських шляхах, на могилах або штучних вишках («на сохах») стояли сторожі, маючи при собі коней, і вистерегали Татар, з тим щоб завчасу остерегти перед ними людність. Се теж було повинністю людности, досить тяжкою, так що її практикували переважно тільки «водлугь часовь потреби» — підчас роботи на полях, або «кды ся вистерегають людей неприятелскихь»¹³⁰. Але не завсіди вмiли під час тої потреби знайти ся сї сторожі, і від часу до часу все повторяєть ся

---

¹³⁰ Архивъ VII. I с. 81, 144, 608, IV, I с. 40.

історія, що Татари захопили той чи иньший замок несподівано, бо сторожі польної не було. «Сиділи безпечно під той час, з огляду на перемире нашого господаря з Татарами й Турками, оповідає ревізор про браславську катастрофу 1551 р., і покладали ся на те, що недавно й комісари виїздили на їх границі, й посла перекопського хана були під той час у нашого господаря в справі згоди і спокою; через те не журили ся людьми неприятельськими, не розвідували про них, анї жили обережно, анї не мали жадної сторожі на полі, а ні в острозі (при міських укріпленнях), і староста собі під ту пору геть поїхав». В такій необережності їх прийшов на них несподівано тодішній перекопський хан Девлет, і підночувавши за три милі, над раном несподівано приступив під замок і без труду його взяв і знищив ¹³¹. Але що не було якоїсь організованої сигналізації, не було якоїсь ширшої організації розвідів, а кождий замок мусів сам думати про себе, висилаючи своїх сторожів на «татарські шляхи», то й коли польна сторожа навіть не була занедбувана, від неї користи було не багато. «Сторожа не дуже потрібна», доводили з гіркого досвіду Житомирці, «бо ніколи вона не встереже, а як і підстережуть Татар, то не потраплять дігнати

---

¹³¹ Архивъ VII. II с. 20.

до замку перед Татарами» з татарського шляху, де вони стояли двадцять миль від сього замку. Кінець кінцем навіть в ліпшій випадку вість про Татар приходила звичайно в останній хвилі перед їх нападом, і треба було летіти з усіх сил, щоб поспіти сховати ся до замку. Так що коли браславським міщанам приходило ся об'їхати яку третину милі, щоб попасти до замку, то се вважало ся небезпечним, майже безнадійним: «не можуть ся такъ далеко к замку люди з статки своїми поспѣшити и сами в руки неприятелю увойдут»¹³².

Нарешті слабкі воєнні сили замків підтинали стратегічне й кольтонізаційне їх значінне. Артилерія була невелика, переважно дуже лихо утримана і слабо обслужена. З виїмком Київа, богатшого на артилерію, иньші замки мали по 4-5 гармат, а житомирський й винницький замок мали тільки по дві-три, та й ті не здалі були: в Житомирі як понищили ся під час пожежі 1520-х рр., так і лежали цілком нежиточні в 1540 і 1550-х рр.¹³³, і

---

¹³² Źródła dz. VI c. 120.

¹³³ По описи XV в. було в Житомирі «чотири пушки великихъ а пять тараницъ» (Архивъ VII. II с. 5), а в 1546 р. — одна дірава гармата, два серпентини, так само нездалі до стрільби, і ніякого припасу до них, так само в 1552 р.

реляції, ревізорів нічого не помагали.

Воєнні залоги стрічають ся тільки в де-яких замках, і то мабуть часом тільки. Під час ревізії 1552 р. напр. була залога жовнірська в Київі і сто «драбів» в Черкасах. Крім того воєнну силу замків становили старостині служебники — дуже не рівні числом (найбільші подані числа в Черкасах — 61, в Каніві — 46, але в Житомирі тільки — 11), і кілька пушкарів, спеціалістів від стрільби з гармат. А без залога значінне замку зводило ся до minimum-у. Браславяне, представляючи потребу відновлення звенигородського замку, щоб відновити старий тракт з Браслава в подніпрянські замки, вважають неминуче потрібним для привернення давнійшої комунікації й кольонізації уставленне постійних воєнних залог. «Для всього того, над усї иньші потреби просять, аби наємні вояки («люде пенежнии») неустанно тут мешкали — щоб і зимою й літом тут їх держали. Бо тепер неприятель не має страху, і як тільки наємні вояки відходять, приходять Татари й чинять шкоди. А колиб наємні вояки все мешкали тут, то й замок Звенигородський можна б було безпечно побудувати, й села могли б поосідати, і староста та урядники його були б безпечні від тутешніх ворогів. І козаки не сміли б на землю турецьку ходити і зачіпки чинити — бо й

тепер козаків не можна б було спинити, коли б не мешкали «люде пенежні.»

Таким чином сам по собі замок місцевим людям представляв ся дуже проблематичною обороною: навіть саме відновленне Звенигородського замку без вояцької залози вони вважали мало можливим. Дійсно, ще замки на Дніпровій артерії, більше пильновані правительством, були в першій полов. XVI в. ліпше трохи удержувані й багатші воєнними засобами¹³⁴. Але на лінії київсько-волинського і brasлавського погранича — сама біда: тісний і тяжко приступний для своїх замок brasлавський, незвичайно лихий і позбавлений всякої артилерії винницький (у одній гармати «конець увірвав ся,» а з другої гармати «небезпечно єсть стреляти») і нарешті ще оригінальнійший житомирський — недавно вибудований державним коштом, але протягом кількох літ зовсім неприступний для місцевої

---

¹³⁴ Хоч і тут канівський замок, через 13 літ по збудованню, був уже в такому стані, що на нім «трудно не толко оборона, але и сторожа, бо нельза вже ходити по бланькахъ: што не поопадало, и то ледви отъ витру колышетъ ся» (Архивъ VII. I с. 92). А в останній чверті століття в такому же гіркім стані був і столичний замок київський.

людности за браком мосту¹³⁵, при тім також дуже небогатий оборонними засобами (ще в 1552 р. по всіх донесеннях попередніх ревізорів було там тільки всього «дельце спижное — две дыры в немъ» та «сарпатиновъ железнихъ старыхъ, горилыхъ вже три разы, негожихъ ку стрельбѣ — два», а з третього теж неможна стріляти, бо неокований, і такихже незданих гаківниць¹³⁶. І катастрофа, яка спіткала Браслав в 1551 р., показала виразно, чого варті були сі замки, і як справедливі були доводи Браславян в 1545 р., що без воєнних залог тутешні замки нічого не варті. Вибравшись несподіваним походом на Україну, з турецьким військом і гарматами, хан захопив браславський замок зовсім безборонним: люде були на роботах, на пасіках і на полях, в замку поховали ся тільки жінки та діти, чоловіків було тільки 50, і то переважно нездалих до оборони. Турки з початку обстрілювали замок, потім пішли на приступ, але довідавши ся, що в замку нема води, занежали штурму, певні, що замок піддасть ся їм однаково. Замок дійсно третього дня піддав ся, і забравши всіх з собою в полон,

---

¹³⁵ Міщане одначе стоічно знесли ту невігоду й добили ся, що нарешті їм зроблено міст «за гроші скарбу господарского».

¹³⁶ Архивъ VII. I с. 142.

попаливши замок і місто, хан пішов собі. Люде, що зістали ся поза замком, захоплені несподіваним нападом, поховали ся в лісах, але Татари їх переважно половили також.

«Лишило ся всього коло двіста душ, які були повтікали, а й тепер на тім же місці сидять і чекають, що замок наново побудують, бажаючи знову осісти ся на своїх батьківщинах, з огляду на великі тамошні пожитки», кінчить своє оповідання ревізор¹³⁷.

КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ОБСТАВИНИ І САМОБОРОНА ЛЮДНОСТІ

Значінне замків, людність в 1-ій пол. XVI в. Вся тулить ся при них, брак властивих сільських осад на сх.-пол. Поніпровю, бідність кольонізації на побожу і в захід. Київщині, Житомирщина, Біла Церква і Звенигородщина, Побоже

Такими як ми отсе їх бачили, замки східньої, литовської України (а такими ж більше менше були й замки коронного погранича) не могли мати великого кольонізаційного значіння — більш

---

¹³⁷ Архивъ VII. II с. 21.

стратегічне. Се були наче укріплені пункти на якійсь ворожій території, які улекшували зносини, давали можливість слідити за рухами ворога, запевняли — хоч і не дуже певно, сяку таку безпечність своїй залозі й купці людности, що тулила ся під її захистом, — але зовсім не панували над територією. Для сього вони були занадто слабкі й безрадні, як ми бачили. Вся осела людність тулить ся під самим замком, виходячи тільки на роботу або на степові промисли, але й під охороною замкових стін не може чути вповні безпечною ані себе, ані тим менше — свого хозяйства. Міський острог не дає ніякого певного захисту; на випадок татарського нападу треба ховати ся в замку хиба «з душею самою», як казали, лишаючи на волю божу свої достатки. Серед неустанних татарських нападів і трівог не могло навіть в найблизшій сусідстві замку розвинути ся ані міське жите, ані більше господарство, і людність, що тулила ся під замком, жила на воєнній нозі, готова кожної хвилі боронити власними руками свого достатку і своєї голови — бо і в тім звичайно не було на кого покладатись. Не на туж купку старостиних слуг і кількох нездалих гармат!

І от ми й бачимо справді, що почавши від великих Менглі-гераєвих пустошень XV в. потім без малого ціле століте, а добрих три чверти столітя — до 1560-х років Східня Україна лежить пустою.

Одинокі сталі оселі тулять ся при тих нечисленних замках, в міській острогу під ним, а весь безграничний простір сих країв з його природними багатствами експлюатуєть ся тільки находом, ватагами уходників.

Задніпровє, позбавлене замків, лежить пустою ціле. З литовського боку крайній замок — се Остер, з московського — Чернигів і Путивль. При остерськїм замку числить ся кілька сіл, а власне шість, а семе (Лутава) хоч лежить під самим Остром, належить до київського замку. Разом в них селянських господарств 45. Але навіть в сїм глухїм куті, серед лісів і болот, людність не чула себе безпечною, як показує цікава замітка: «пахивали на замок у трехъ миляхъ на поли у Столицы, а тыхъ часовъ пашня опушена за несокоємъ отъ Татаръ»¹³⁸. Вся боярська, воєнно-служебна людність сидить в місті¹³⁹. І тих кількадесять селян переважно, мабуть, мали свій притулок в місті, хоч що правда — деякі з тих сіл сидять в дуже глухих кутах, захищених ріками, лісами,

---

¹³⁸ Архивъ VII. I с. 595.

¹³⁹ Оден тільки боярин значить ся поза містом — де він пробуває, не сказано; всі иньші, числом 28, сидять «въ острозе».

болотами.

На дніпровській артерії деякі — дуже бідні і незначні останки оселої кольонізації держать ся в київській околиці і то повище Київа, по Дніпру, Десні, Ірпеню (Дубечня, Погреби, Слобідка на Десні, Тарасовичі, Сваремле, Петровці на Дніпрі, Демидів на Ірпени), і далі на північ. Поруч них на кождім кроці руїни старшої кольонізації. «В Києве городищи Старомъ которые люди митрополские сидять, тые службу земьскую господарьскую служатъ якъ который можетъ, бо отъ Татаръ звоєваны». «Села, съ которыхъ выхоживало слугъ паньцернихъ на службу господарскую: село Куликовъ, село Попадичи, село Грелавичи, село Яньковичи, село Юрьевичи, село Невеселово, село Иванковичи — с тыхъ сель выхоживало люду панцьерного на службу господарьскую 146, а теперъ тые села пусты вси». «С сель польныхъ — с Кривого, с Ходоркова и з Сокольчи дани хоживало 3 кади меду, нижъли запустели отъ давныхъ летъ». «Село на Тетереви Вышевичи, именье Шибеное, Забудчи — звоєваны тыхъ часовъ отъ Татаръ»¹⁴⁰. Все се переважно близькі околиці Київа (найдальші ті села «польні», себ то степові — Ходорків, Криве,

---

¹⁴⁰ Роблю маленьку поправку: в друкованім «села на Тетереви», але з сих сіл тільки Вишевичі на Тетереві».

Сокольча на горішнім Ірпени й Унаві, але панцирні села, які не зникли без сліду, розкидані на полудне зараз під Київом); лежать сі села переважно вже в лісовім поясі, і одначе навіть найбільш витривала, воєннослужебна кольтонізація панцирних слуг не витримала татарської тривоги. А й під самим Київом не можна було вести правильного господарства, як вказує отся звістка про митрополичих людей на Старім Городі.

Опись дальшої наддніпрянської стражниці — замка канївського, окрім міського острога згадує селянську людність на кількох осадах: в Вороновім, Терехтемирові, Подсичах, Тулиблї, Колтягаєві, Совині, разом 50 селянських родин, що рахують ся мешканцями сіл. Але тільки рахують ся, бо з виїмком одного села — Воронова, всі иньші селяне «зимують і літують при замку», як виразно каже опись¹⁴¹. Инакше сказавши, вони живуть властиво

---

141 «Село Подсычи землянское — отъ замку землею и водою 2 мили, семьей 6-ть, зимують и литують при замьку, служатъ зъ городовыми»; «Село Тулибле у версти отъ замьку кнегине Путивльское, семьей 6, при замьку зимують и литують, тягнуть зъ местомъ»; «селище Колтягаєво, семьей 6, в мисте при замьку зимують и литують»: «село Совинь, 3 мили отъ замьку на Ръси, семьей 8, зимують и литують въ месте при замьку». — Архивъ VII. I с. 99-100. Тільки при «селищу Телехътемирові» нема такої замітки, але скорше вона тільки пропущена, ніж мала б бути тут справжня відміна від

в місті, як і міщане, і господарять на ґрунтах свого села находом, як і всякі иньші уходники, але вважають ся «отчичами» тих ґрунтів і дають з них постійну, обовязкову дань властителям сих ґрунтів, не так як по иньших «пустих» селищах, де нема «отъчича ни одного» і наймають їх собі вільні арендарі-підприємці, коли і де схочуть. Тільки в тім селі Воронові місцеві люде в Каневі тільки зимують, а літують у себе «на острові» — отже мають досить безпечно від Татар схоронище¹⁴². Таким чином се все властиво Канівці, міщане, які ріжнять ся між собою правним титулом: одні належать до замкового присуду, иньші до приватних властителів-панів, або монастирів. Иньшої людности тут нема. Навіть в такому селі, що всього версту лежить від замку, і то люде не хотять там мешкати, а сидять у місті.

иньших сіл: коли люде з Воронова, дальшого села, зимували в Каніві, а тільки літували у себе, і то на мало-приступнім острові, то трудно не думати се й про Терехтемирів, тим більше, що до Терехтемирева тягнули уходи на Самарі, й люде туди мусіли ходити: наручнійше їм було мати свої осади під Канівом, як тримати ся свого села; до того ж вони і «служать з Канівцями».

¹⁴² «Зимують при замьку в месте, литують тамь на острове» — Архивъ VII. I. с. 98.

При Черкасах — сьому форпості української кольонізації, навіть уже й таких номінальних осад не значить ся. Вся людність концентруєть ся в місті; єсть міщане і бояре і неоселі козаки, але людей панських нема зовсім, з виїмком кількох міщанських домів, що «позадавали ся земляном»¹⁴³. Єсть панські порожні селища — память колишніх сіл, з перед татарського пустошення, по за тим — самі «уходи» — монастирські, панські, переважно замкові або міщанські. Вони обіймали порічя Ворскли, Орели, Самари, Тясмину, обоїх Інгулів, самого Дніпра аж гень низше порогів, аж до Тавани¹⁴⁴. Але оселих осад тут не було ніде.

Вся середина Київщини між лінією Дніпра на сході й лінією Богу на заході була позбавлена навіть таких опорних кольонізаційних точок, якими служили замки дніпровські. Передова стражниця київського Поліся — Житомир, як ми бачили, чверть століття простояв не відновлений по тім, як згорів в 1520-х роках. Замок збудовано наново й приведено до якогось порядку тільки під 1550-ті

---

¹⁴³ «Єрмакъ Севрюкъ заложил ся ново Михаилу Грибуновичу землянину, Гораинъ Московкинъ заложил ся за ротмистра теперешнего». Архивъ VII. 1 с. 89.

¹⁴⁴ Ibid. с. 84.

роки, і тоді тільки почала стягати ся сюди значнійша людність. В 1540-х рр., через непорядки замкові, через брак оборони і через великі драчі та повинности, якими старости обтяжали сю купку людей, яка тулила ся коло замку, люде навіть при замку, в місті, не хотіли осідати. При ревізії 1545 р. до ревізора «прийшли бояре і міщане і всі люде тамошні, плачливо чолом бючи, аби їм дано волі на кілька літ, аби податків, підвод і стацій не давати, а мати свободу куди схочуть їздити й торговати, бо тепер, кажуть, не дозволяють їм ніде ні меду солодкого, анї звіря мохнатого, анї воску возити й продавати, цілком в запорі їх держать; як нам буде така свобода й ласка від господаря й. милости, тоді, кажуть, і иньших багато може зібрати ся й осісти ся під тим замком, а тепер не через що иньше як тую неволю люде не хочуть сходити ся до того замку, і ми самі за такою неволею, коли не буде ласки й милости господарської, не можемо вдержати ся при тім замку й підемо геть»¹⁴⁵. З осібна міщане заявляли: «тепер дей мы, горчаки, сорок або петдесят чоловека, не только стацей и подводь давати не можемь, але и сами не маемь чымь ся поживити и коней на чомь заховати, бо дей каждый зь насъ хлебъ купуемь на Волынь и на Подоле

---

¹⁴⁵ Źródła dz. VI c. 143.

Бздячи, и вжо дей шыя наша, одъ хлеба несвободна, и естли бы тыхъ часовъ къ подводамъ и стацямъ мели насъ приневольть, тогды жадный зъ насъ въ местѢ не одержит ся»¹⁴⁶.

Так же незначна була й иньша, не міщанська людність сього величезного повіту. «Всихъ головъ пановъ и земянъ житомирскихъ» ревізор начислив 22, в їх володінню «селищъ тридцать два, а людей ихъ всихъ сто и чотыри чоловіки»¹⁴⁷. Їх маєтності, як також маєтності замкові, він всі зве селищами; очевидно справжніх властивих осад тут майже не було або й зовсім не було. Одні «селища» були таки зовсім пусті (між ними й такі вже в досить глибокім Полісю положені, як Щенів, на півн.-схід від Житомира), на иньших значили ся піддані, але переважно сиділи під замком. В 1544 р. земяне й бояре дістали від в. князя увільнення від повинности мостової й сторожевої і від десятини польної¹⁴⁸, з огляду на повну неможливість вести

---

¹⁴⁶ Ibid. с. 139.

¹⁴⁷ Źródła dz. VI с. 131.

¹⁴⁸ Мова про десятину, яку брано з тих, що сїяли на грунтах замкових, див. в ревізії 1552 р.: «поля замкового од острога удолж... миля заведничая..., тоє поле мешчаномъ вольно пахать, а земяне и подданые ихъ, которые пашутъ, тые

якесь господарство — «ижъ они з людьми своїми при замку нашомъ мешкають и для поганства Татаръ по селищамъ своїмъ пахати не смеють»¹⁴⁹. І поставленне замку тут не багато змінило. Ревізія 1552 р. знов каже, що «тые вси земляне (житомирські) и люди ихъ вси, хотя у в селахъ мешкають, (то значить — числять ся при певних селищах як їх мешканці), а предся для пополоху Татар лете и зиме уставичне в домах в месте живутъ»¹⁵⁰, а про маєтности замкові й панські, хоч

дають на замокъ десятину». Ся вільність міщан мусить бути стара, і про знесенне десятини просили земляне: очевидно, їх люде, тулячи ся в місті, замість орати на своїх селищах, часто господарили на тих замкових ґрунтах під замком — бо ж і загалом в місті людей було не багато.

¹⁴⁹ Źródła VI с. 135.

¹⁵⁰ Архивъ VII. I с. 151, і вище: «люди князькіе, панськіе, землянськіе, боярськіе, которые живутъ ув остроге и за острогомъ, — хотя которые и в селахъ мешкають, а предся дома свои в месте мають». В ревизіі 1545 р. при першій селі в реєстрі землянських маєтностей читаєть ся: «людей ихъ милости в месте мешкають десять човековъ» (с. 130); можливо, що се поясненне «в месте мешкають» дано як загальне для всього реєстра, і скорше як виїмок треба зрозуміти дальше поясненне, що люде Тишкевича «которые тут мешкали, пошли вжо до Слободища».

знає їх більше ніж ревізор 1545 р., про всі говорить як про пусті: «замок и мость замковый винны были робити села вси житомирского повету, як господарские, так князские, панские, землянские и боярские, нимь еще пусты были, а запустели од шести, од семы, од осмыдесять летъ, а иншые ближей, а иншые еще далее» (себто в останніх десятиліттях XV в.)¹⁵¹. Вся невеличка людність тулила ся під замком, тут господарила на замкових грунтах¹⁵², а в свої селища виходили на господарство на промисел тільки уходом, як на Подніпровю, і правильного рільного господарства не було, так що збіже навіть для власного прожитку справді приходило ся купувати на Волини й Поділю, як казали ті земляне й міщане¹⁵³, і на

---

¹⁵¹ Архивъ VII. I с. 144, і вище: «села князские, панские и землянские, коли еще не были пусты».

¹⁵² Див. вище нотку 2 на с. 45.

¹⁵³ Окрім наведеного ще на с. 138: «и сами достатку живности не мають, олижь на Волинь и на Подоле ездечи збоже собѣ ку живности скупають». Пор. в ревізії 1552 р. згадку з «добрыхъ летъ», перед спустошенням, які доходи йшли з замкових млинів, «а теперь Житомирци инде збоже купують, ездячи, тамь и мелють» — Архивъ VII. I с. 147, пор. вище 2 с. 20.

випадок яких небудь нових повинностей не тільки міщане, а й земляне могли серйозно грозити: «мы вси з людьми нашими проч поволочем ся»¹⁵⁴.

Як передову сторожу для західньої частини Київського повіту — поріч Ірпеня, Унави, Каменки, в середині XVI в. поставлено замок в Білій Церкві. Є звітка, що се зробив воєвода київський кн. Пронський (воєводою був від 1544, а вмер р. 1555). Коли се так¹⁵⁵, то мусів він зробити се перед самою смертю, бо в ревізії 1552 р. про білоцерковський замок нічого не чуємо. Деякі відомости маємо про нього з пізнійшої ревізії; з неї бачимо, що був він заложений в великих розмірах, але слабко узброєний і не маючи ніяких доходів окрім з міста, що мало осісти при нїм, лихо удержував ся, скоро погнив і занедбав ся¹⁵⁶. Місто

---

¹⁵⁴ Ibid. с. 140.

¹⁵⁵ Звітку сю подає Яблоновский (Україна с. 84) з якоїсь рукописи Е. Руліковського, без усяких ближших пояснень. Як ближшу дату збудовання замку подає він звідти р. 1550, але се, як сказано вгорі, досить не правдоподібно.

¹⁵⁶ Він мав 158 городень, а київський 177 (в 1552 р. тільки 133). За те вся білоцерковська артилерія складала ся з трох нездалих гармат: одна розірвана, друга «дуже слаба», третя без ложа; гаківниці й аркабузи теж «не всі справні» — *Żródła* XX с. 15-16.

при нїм справді осїло, але довго зіставало ся одиноким оселим місцем в сїй околицї — як то було і з иньшими замками.

Для полудневої Київщини опорною базою служив Звенигород, але він не був відновлений весь XVI вік, хоч на потребу того вказувала українська людність. З тим околиця ся лежала пустою. Бачили ми вже оповіданне Браславлян про те, як давнїйше підводи з Браслава ходили навпростець на Київ, Канїв, Черкаси «по селам, котори передь тымь бывали, а тепер вже од поганства спустели»¹⁵⁷. Для того, щоб ся кольонїзація могла відновити ся, вони вважали замало відбудувати сам тільки Звенигородський замок, але розложити тут сторожеве військо, як було на Поділю короннім: «гдыбы люди пенежныи завжды обещне мешкали, тогды як замок оный звиногородский можеть безпечне забудовань быти, такь и села осести». І як ми бачили з попереднього, справді само збудованне замку не могло б відновити кольонїзації, а під його ослоною могла б осїсти тільки більша або меньша осада міська.

Так було і в самїй Браславщинї. Браславський замок служив передовою базою для Побожа; ним

---

¹⁵⁷ Źródła VI c. 122.

дорожили дуже з цього боку, й спішно відновили заходом цілого князівства в 1490-х рр., а коли його спалили Татари в 1551 р., зараз же відбудовано коштом литовського скарбу; будівничим був пушкар Жолдак, що обов'язався збудувати замок за 23 місяці; 60 копачів і 40 ремісників працювало при тім і будова коштувала разом 3177 зол.¹⁵⁸ Вся людність мала свій захист під сим замком. Ревізії, що правда, не кажуть цього так виразно, як бачили ми се при иньших замках, але в світлі аналогій з иньших пограничних околиць сказане ними не лишає сумніву в тім. 33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських, по ревізії 1545 р.,¹⁵⁹ — се не тільки вся осела людність міста Браслава, а заразом вся осела людність Браславщини¹⁶⁰. Тільки в повіті

---

¹⁵⁸ У Баліньського *Starożytna Polska* III с. 468.

¹⁵⁹ Цифри одначе не конче певні: ревізія 1552 р. каже, що при замьку, в острозе, земянь мешчань и волощань было домовъ всихъ семьсотъ и тридцать».

¹⁶⁰ *Źródła dz.* VI с. 125. Про людність по за містом — про панських підданих по селах, ревізія не згадує нічого. На иньшій місці йде мова про уставленне осібногo вїта для людей панських, «поки в местѣ будут мешкали» (с. 124): отже сї панські люде сидять в місті з огляду на небезпечність, не відважаючи ся мешкати по селах. Можна ще пригадати тут, як

Винницькім бачимо окрім замкового острога правдиві села, з людністю, і то великі — по кількадесять господарств (всіх «людей» господарських і панських в місті і в повіті ревізор нарахував 1113, а з них в місті тільки 112 домів).

Необезпеченість українського життя. Воєнна самооборона людности, її загартованне, українське дозвіле і притяганне ним людности, уходництво, уходницькі промисли

Людність щільно тулила ся під стінами замка, але замок не давав їй сам по собі повної безпечности. Не кажучи вже, що оборона замка була проблемою, яка не завсіди удавала ся при більших татарських нападах, — ся оборона мусіла відбувати з безпосередньою участю самої таки людности. З виїмком Київа (і то не завсіди), замки тутешні, як ми вже знаємо, не мали значнійших залог, які могли б оборонити замок під час татарського находу. Людність не мала за чиїми спинами крити ся й мусіла своїми грудьми боронити свої сімі й достатки. Не хто як ся сама людність мала брати ся за гаківниці й аркабузи, щоб

вся браславська людність по зруйнованню замка сидить і чекає «замьку на томь же местцы» — Архивъ VII. II с. 21.

обстрілювати ворогів з «бланковань»; не хто иньший, як вона мала орудувати тим каміннем і колодками, які хозяєви кожної городні мали зібрати на бланках сеї своєї городні. Очевидці браславського взятя памятали одного з героїв сеї нещасливої оборони, що знайшов ся серед «малогодних ку обороне» людей, яких застало в замку татарське військо: «нижъли только одинъ с них — Кудрянко землянинъ — тотъ мощно ся працюваль оборону и иншихъ на то напоминаль и беручи ихъ за руки водиль на бланки»¹⁶¹.

І се не було тільки елементарною потребою, а й формальним обовязком місцевої людности. За недостачею військових сил, вся людність східньої України обовязана брати участь в обороні й ставити ся на кожний поклик місцевої адміністрації. Навіть в Київі великокняжа устава наказує, що на випадок вістей про татарський напад міщане не мають права виїзжати з міста, не лишивши якогось заступника замість себе. Міщане, які мали коней, мали ставити ся в походи на Татар і в погоню за ними; хто не має коня, має йти до замку на оборону¹⁶². В Канівщині — «повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и

---

¹⁶¹ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 20-1.

¹⁶² Акты Зап. Р. I ч. 120 і Акты Ю. і З. Р. II ч. 108.

подданые ихъ, и церковные, и гости вси противъ людей неприятельскихъ и в погоню за ними конно, збройно бывати — зъ старостою и безъ него зъ слугами его» (то значить без рїжницї — чи сам староста їде на Татар, чи посилає своїх слуг тільки — в якусь меньш важну експедицію). Подїбно в Черкасах, з тою рїжницею, що тут не було людей панських і мова тільки про бояр і міщан — вони повинні служити «конно и збройно», їздити против людей неприятельських і в погоню за ними, а навіть як би не було «слуху о людехъ неприятельскихъ» мають «для осторожности отъ нихъ» виїздити кілька разів на рік з старостою або його слугами «на поле», на розвіді¹⁶³. Така ж практика була й на Побожу: «коли неприятелї приходять на волость, тоді против них повинні йти, чи з старостою чи з його урядниками, з міста і з волости кождей хто має коня; а в погоню оден другого виправляє «о двуконь», (тому що до погони треба було мати два конї, аби стомивши одного, пересїсти на другого, то оден їхав з конем сам, а другий давав йому свого коня¹⁶⁴.

---

¹⁶³ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 81-2, 95.

¹⁶⁴ Винниця — Архивъ VII. I с. 602, пор. тамже с. 610: «Село пана Аксака Стрыжовка, домовъ 80, хто коня маєть, каждый на войну Ёдетъ при пану и безъ пана». Теж саме було

Таким чином не тільки воєннослужебна, а і вся людність східної України жила все на воєнній нозі і не тільки в інтересах самооборони, а і з обов'язку мусіла вчитись воєнного ремесла і була в неустанній його вправі. Ревізор завважає, що тутешні земляне й міщане «ручници мають и стреляти добре уміють». Чверть століття пізніше посол Баторія Броневський пише про браславських міщан, що вони прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з Татарами, прегарні знавці степу¹⁶⁵. Але кінець кінцем мобілізації всіх сил людности не ставало для оборони — не тільки в такім слабо оселім замку, як Житомир, де «здешніи малыи люди в час потреби добре осести и оборонити не могутъ» свого замку, і конче потрібують якоїсь воєнної залоги¹⁶⁶, але й по люднійших замках. Бачили ми аналогічне прошенне повсякчасного розкватировання війська

і в Браславі, і ревізор нарікав тільки, що бояре і міщане не тримають коней до служби, тим часом як давнійше міщане, що мали пасіки, обов'язані були їздити «о двуконь» кожний (Źródła VI с. 125). Житомир — Архивъ VII. I с. 145.

¹⁶⁵ Переклад в Записках одеських VI т. 333.

¹⁶⁶ Źródła VI с. 141.

як садинокі певної охорони й безпеки в Браславі.

Таке трівожне і незабезпечене жите для людей більш вибагливих, з вищих верств особливо, було незносне, і панського елементу серед місцевої людности на постійнім мешканню ми на Україні сливе не бачимо. Не було йому тут що й робити, бо господарства вести не можна було, і задля скупих доходів з уходників не було інтересу тут сидіти. Навіть ті пани, що займали якісь уряди тут, найчастійше виручали себе ріжними служебниками й заступниками; тільки деякі вояки з замиловання жили тут завсіди та в тутешню пограничну боротьбу вкладали все своє жите. Поза тим ріжні *minores gentes* місцевого боярства, ріжні вояки з ремесла, та сірий демос міщанський і селянський, невибагливий і витривалий на нужду і небезпеку. В його очах сі трівожні й небезпечні обставини життя з лихвою переважували ся привабними сторонами тутешньою побуту, які не переставали серед найбільшого розярнення татарських наїздів тягнути сюди осадника. Українське дозвілле, широка воля й свобода в відносінах, брак всього того утиску, матеріального й морального, який давав себе чути в ліпше засиджених і захищених місцях «посполитому чоловікови» з боку суспільної ерархії, і невичерпані богацтва природи та свобода в користанню з них — тягнули сюди й привязували людей до сеї землі зливої кровю й посипаної

попілом від татарських наїздів. Ми бачили в описи браславського нещастя 1551 р. сей несподіваний фінал: по свіжо пережитій катастрофі, по спаленню замку й поголовнім виведенню в неволю всіх, хто в тім замку був, — люде які заціліли випадком, замість того аби тікати куди видко від сих зрадливих осель — навпаки сидять на попелищах Браслава і чекають, коли їм правительство поставить новий замок «на томъ же местци» — «хотячи садити ся зася на отъчизнахъ своихъ для великихъ пожитковъ тамошнихъ».

Слово «отчизни» не повинно тут нас ввести в помилку: мова йде не тільки про місцевих бояр-землян, а й репрезентантів всяких верств суспільних — міщан і селян. Вони всі чули себе тут не паріями суспільности, а повноправними членами її, і з зброєю в руках «наставляючи груди свої» против бісурменського неприятеля, готові були також дати відправу й усяким неоправданим претенсіям суспільної ерархії, самим старостам навіть. І се не вважаючи на всю силу і вплив, які мали сї віцекоролі в ролі одиноких репрезентантів державної власти в сих вийнятих з звичайних умов і норм воєнних територіях, в ролі комендантів замку, що давали єдиний захист і безпеку людности, і проводирів місцевої міліції, до якої мусів належати кождий тутешній обиватель! Такий, напр., бунт Канівців і Черкасців против свого старости

Тишковича, наслідком його драч і кривд, в 1536 р., що привів до заміни Тишковича иньшою особою¹⁶⁷. Подібний бунт стався кілька років потім на Побожу: на початку 1541 р. «вси земляне и мещане браславские и винницькие звязнивши ся¹⁶⁸ напротивку старосты своего кн. Семена Пронского, поймавши старшого землянина Богуша Слупицу втопили, врядника князя Пронского вонь выгнали и замокъ въ свою моць взяли, и самого князя Пронского у Веницы облегли»¹⁶⁹, і здобули, а

---

¹⁶⁷ Архивъ III. I ч. 2, *ibid.* VIII. V ч. 24, Акты Ю. З. Р. II ч. 127 і спеціальна стаття А. Яковлева: Бунтъ Черкасцевъ и Каневцевъ въ 1536 г. — Україна 1907, I.

¹⁶⁸ Себто: «зваснивши ся», посваривши ся.

¹⁶⁹ Про сей бунт маємо в кількох документах: В. князь повідомляючи землян, що він забирає кн. Пронського з уряду, коротко згадує про бунт (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 15, кор. 17); з відповіді кор. Бони на реляцію маршалка волинського кн. Фед. Сангушка, довідуємося, що він не міг зайняти ся розділом маєтностей кн. Острозьких наслідком того браславського повстання, яким мусів займатись; він був скликав князів і панів волинських іти на ратунок кн. Пронському, але потім передумав, боячи ся, щоб Браславяне і Винничане не відповіли ще різше на такий похід: «доведавши ся, замку не спалили, а сами где до земли неприятельские не пошли», і вважав за ліпше через одного з винницьких землян намовляти їх добрим способом, «абы они таковыхъ речей

майно його забрали, ще й змусили його видати їм лист що не буде на них скаржати ся в князеви, коли сей бунт виявив ся. І люде хвалили собі жити повним житєм тут, серед тривоги і вічної війни, заглядаючи з часта в очи смерти й татарській неволі, ніж хилити ся перед паном і урядом в більш безпечних околицях, і замість бідувати й сповняти роль робучого інвентаря там, користати тут повними руками з українського дозвілля, з «великих пожитків тамошніх».

Ревізор не залишив нам пояснити, в чім полягали ті великі українські пожитки, що звабляли сюди людність неважаючи на вічні напади від Татар, нужденну оборону й небезпеку життя й свободи. На всі сторони від сих нужденних замків тягнули ся безграничні простори урожайної землі; не винищені ліси й байраки давали гарні випаси й

понехали» (Archiwum Sanguszków IV ч. 223, пор. лист в. князя в тійже справі — ib.ч.224). Претвич в своїй записці згадує теж про се: Natenczas gdy Winniczanie i Braclawianie oblegli byli xiedza Prunskiego na Winnicy, byłem przy iego mosci (с. 54). І тут як і в Черкасах в. князь забрав старосту, хоч і підтвердив йому осібним листом, що той бунт не повинен шкодити його добрій славі (Архивъ VIII. V ч. 16). Може в звязку з сим бунтом стоять і пізнійші скарги браславських обивателів на своїх старост (Archiwum Sanguszkow IV ч. 361, Архивъ VIII. V ч. 26 і Любавского Сеймъ с. 504 і далі), як і спори черкаської людности з старостами.

захист худобі й її господарям, а приміщена десь під захистом такого ліску, серед безкрайого моря цвітучого степу, пасіка при малім догляді давала масу найкращого меду й воску. Геть далеко на схід і полудне в саме сусідство татарських кочовищ тягнули ся ті невичерпано-богаті безкраї «уходи», де промишляли всякі «уходники», не знаючи над собою нічиєї власти, не маючи нікого над собою крім горячого полудневого неба, а навколо себе розкішного степу який так мальовничо змалював на підставі старих переказів задніпрянець Гоголь:

«Все полудне, вся просторінь нинішньої Новоросії, до самого Чорного моря було зеленою, дівичою пустинею. Ніколи плуг не проходив через незмірні хвилі диких рослин; тільки коні, що ховали ся в них як в лісі, витоптували їх. Нічого кращого не могло бути в природі, вся поверхня виглядала як зелено золотий океан, скроплений міліонами ріжних квіток. Крізь тонкі високі стеблі трави переглядали блакитні, сині й фіолетові волошки; жовтий дрік вискакував в гору з своїм гострокінчастим вершком; біла кашка крутими шапками виглядала на поверхні; занесений бо-зна звідки колос пшениці досягав в гущавині».....

Серед сього розкішного дозвілля жили вони «уоставично на м'ясі, на рибі, на меду з пасік», «ситили собі мед як дома», не платячи за се ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір

вертали ся на зиму в городи.

Не тільки з східно-українських міст, а і з дальших поліських і волинських околиць кожної весни сотні людей смілих і підприємчивих розходили ся по степовим уходам, і до глибокої осені пробували тут. Черкаські міщане скаржили ся, що староста, охотячи ся до більших поборів, роздає уходи «чужегородцям»: Киянам, Чорнобильцям, Мозирцям, Петриківцям, Бихівцям, Могилівцям, — отже тут приходні не тільки з українського, а й глубшого — білоруського Поліся ¹⁷⁰. По Припяти й її полудневим, волинським притокам ідуть комяги, везуть товари «з низу» — мед, рибу й иньші продукти, придбані волинськими промисловцями ¹⁷¹. Число їх все зростало, збільшала ся між ними конкуренція, і користаючи з неї українські старости збільшали свої побори. Голосні нарікання української людности на своїх старост за се стрічають ся на кождім кроці. Місцеві люде — міщане перед усім, стояли на тім, що їм за їх воєнну службу належить свобідне користанне з уходів — «ничого не были повинни з тыхъ уходовъ старостамъ водлугъ

---

¹⁷⁰ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85.

¹⁷¹ Źródła VI с. 62.

старини давати, бо дей за то служимъ», як казали вони в своїм процесі з черкаським старостою в 1544 р.¹⁷². Ревізорам в 1552 р. вони поясняли, що давнійше до старости черкаського належало тільки пять уходів, якими він міг распоряджати — «даиваль ихъ кому хотячи а з якоє кольвекъ вिति або части»; всі иньші були в распорядженню черкаських міщан, і вони не питаючи ся нікого, займали ся там промислами, даючи старості невеликі датки; від ватаги уходників одного бобра, з риб по 30 риб (щук, коропів, лящів, сомів), а як були осетри — одного осетра. Але старости для побільшення доходів замкових і своїх заводили все більші оплати, не тільки з чужесторонців, а і з місцевих міщан за право промишляти на уходах. Користаючи з своєї сили і власти, яку давали їм обставини місцевого житя, як комендантам замка, де знаходила свій захист і оборону вся місцева людність, старости в тяжкій руці держали місцеве міщанство і без церемонії заводили різні драчі.

Славний Остафій Дашкович, що так запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з Татарами й за те уславивсь у сучасників як пограничний богатир, а до потомків перейшов з славою народнього вождя й першого

---

¹⁷² Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 275.

організатора козачини — дуже сумні спомини лишив у місцевої людности збільшуванням поборів. Давнійше на Різдво, на «колядку», ватага з 5-6 душ давала старості одну куницю, а Дашкович почав брати від кожного міщанина по куниці, і з наймитів їх і козаків також по куниці або лисиці, або грошима по 12 гр. В 1550-х рр. старости черкаські брали з уходників наперед, даючи їм дозвіл, «поклін» з ріжних припасів (овса осьмак то значить 5 бочок солянок, круп бочку, солоду бочку), або медом чи грошима, і уходники одні перед другими набивали ціну (одни перед другими опережаючи повышають). Потім, коли уходники вертали до дому, староста бере з них як свою «вить» восьму частину всього: «з рыбъ, з сала, з мяса, з кожъ и со всего». З уходів канівських, як безпечнійших і близших, старости хотіли брати половину здобичи і умисно не давали своїм міщанам, що претендували на сі уходи за меншою оплатою. З черкаських уходів міщанських, окрім своїх замкових, староста в 1551 р. взяв 80 кіп грошима; уходників було тут коло 300 душ. Канівські задніпрянські, т. зв. «сіверські» уходи, по словам боярина Чайки, що завідував Каневом за Дашковича, приносили від половинників 90 кадей меду, окрім бобрів, риб, мяса й иньших пожитків — не рахуючи очевидно ріжних самозванних уходників, бездомних козаків, що нікого не питаючись і не журачись старостою

«чинили переказу» уходникам, мешкаючи навіть «установично» на уходах¹⁷³. Мусіло бути справді велике багатство здобичи, коли варто було за риск, працю, наклад вдоволити ся тільки половиною здобутку, й для сього мандрувати з Волини, Пинщини, Могилівщини куди небудь на Рось або задніпрянські «сіверські» уходи¹⁷⁴.

Мід від уходників забирали місцеві старости собі до корчом. Теж саме хотіли робити вони з шкурами (в Черкасах скаржили ся, що староста окрім двох бобрів даваних давнійше від ватаги — одного старостинського, другого — городового, став брати ще «вить» — семого бобра, а решту купує, по якій ціні хоче, не випускаючи з замку). Хотіли завести монополь навіть на рибу, але він не удержав ся, і Дніпром повз Київ ішли в результаті кожної кампанії десятки великих комяг з рибою («а бываеть комягъ о колькодесять одноє осени»). Місцеві люде й різні «чужоволостці» (Мозирці, Могилівці, Рогачівці, Річичане, так само Волиняне й Підляшане) везли рибу свіжу й вялену, солону в бочках, осетрів штуками і в бочках, білугу — найблагороднійшу рибу, що за те й забирала ся вся

---

¹⁷³ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

¹⁷⁴ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85 і 103.

як мито на київського воєводу¹⁷⁵.

Річний промисел — ловлення риби, та злучена з тим також ловля бобрів, — становив головну категорію в сих уходницьких промислах, і на весь пізнійший час він зістав ся головним промислом і джерелом прожитку для козачини «низової і річної». Опись черкаського замку досить повно описує головні території (ревіри) сього промислу по Дніпру й його притокам, почавши від Черкас: уход і стан Дубослей, з озерами уступними і затонами, повними риби й бобрів, такий же уход і стан Еланський — обидва старостинські, усте Сули і Пивський уход — власність Пустинського монастира, уход Воловський, Кремінчук, Лісок, усте Тясмина і всі уходи по Тясмину — черкаські міщанські (з виїмком ухода Родивонівського князів Глинських і Бузуківського уходу монастира Печерського), уход Псіольський, Ревуче, Кишенка (на устю Ворскли), Вовчий острів, Орель з своїми уходами, Романівський уход — так само, Протолч (сей старостинський), уход Кошоум, Білоозеро, Отмут — черкаські, усте Самари монастира Печерського, а далі аж до верхівя її — черкаські; уходи на порогах, старостинські: Волницький, Ненаситецький, далі: Плетениця, Томаковка,

---

¹⁷⁵ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 112.

Базавлук, Носівський, Аргачинський, Таванський
— на звіснім кримсько-дніпровським шляху¹⁷⁶.

Другу категорію становлять пасіки. Вони не сягають в степи так глибоко: найдальші згадують ся на Тясмени і Ворсклі. З уходів на Ворсклі староста в 1550-х рр. дістає 11 кадей меду, скількість зовсім поважна¹⁷⁷.

Лови звірині згадують ся під Черкасами за Дніпром: тут староста мав свої лови по першій пороші, і в тім часі не можна було людям тут ловити; в иньших місцях була, очевидно, повна свобода, і сі лови, безперечно, практикували ся широко (пригадати прибільшені оповідання Михайла Литвина про маси звірини й диких коней, або при нагоді кинену його сучасником Претвичом замітку, що в степах «звірів всюди досить — диких коней, зубрів, оленей», і від слідів їх табунів трудно відрізнити слід малої ватаги Татар¹⁷⁸. Ловленне диких коней було спеціальністю сих степових просторів. З оповідання черкаської описи 1552 р.

---

¹⁷⁶ *ibid.* VII. I с. 84-5.

¹⁷⁷ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 86. Пор. в процесі 1536 р. міщанські «пасіки звичисті на Тясмени».

¹⁷⁸ «Апольогія» Претвича, с. 49.

виходилоб, що тутешня людність практикувала випас коней в диких степах на свободі: хто б вигнав одного чи більше коней «з диків», має їх привести на замок, і з замку господар забирає своїх коней, давши певну оплату тому хто їх зловив.

Далі до сих степових промислів притикає «соляництво» — ходженне по сіль на чорноморські лимани. І нарешті — засідки й лови на татарські «бутинки» — різного роду здобичу: від «луплення татарських чабанів», забирання овець і коней з татарських стад почавши — до засідок і бійок з татарськими ватагами, луплення й забирання в неволю Татар, коли траплялась нагода. «Доходь з бутынковъ» грає теж не маловажну ролю в економічнім житю Черкас в першій половині XVI в., в доходах людности і замкового уряду і в їх суперечках про замкові побори й драчі¹⁷⁹.

Небезпечні обставини уходницького господарства, татарські напади, перехід уходництва в партизанську війну, добичництво, зачіпки з татарами. Походи на татар 1493-1523 р., набіг на очаків 1528 р., партизанська війна як спорт і промисл, оповідання претвича, пограничники Зах. України, розвій пограничної

---

¹⁷⁹ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 83, 86, т. II ч. 18.

війни

Щоб зрозуміти, як сі промисли уходничі переходили в зачіпки з Татарами, розбої й партизанську війну, ми повинні перенести ся в ті обставини, коли оті українські замки були укріпленими таборами на воєнній території, де все жило на воєнній нозі, й виходячи за ворота свого острогу чи замку, чуло себе виставленим на всяку небезпеку з боку «людей неприятельських». Ще при кінці XVI в., коли обставини українського життя вже значно змінили ся на ліпше, завдяки зросту народньої самооборони, подорожник Лясота описує нам, як всяка рільна робота вела ся «оборонною рукою». Переїздячи через Прилуку (подільську), на пограничу Браславщини й Київщини, отже віздячи в територію, яка в другій половині XVI в. що йно кольонізувала ся на осело, він записує: «місто се має гарні, родючі поля й рілі, а серед них з часта видніють ся дивні малі, відокремлені домки з стрільницями: туди тікають селяне, коли на їх нагло й несподівано нападуть Татари, і боронять ся звідти, бо кожний селянин, ідучи в поле, бере на плече свою рушницю, а при боці свою шаблю або тесак (Tessaken), тому що Татари тут дуже часто крутять ся, і майже ніколи нема від них

безпеки»¹⁸⁰. Звісна народня пісня описує ту небезпечну обстанову, в якій приходило ся господарити навіть в сусідстві осель:

Ой в
неділеньку рано
пораненьку
Тай ізібрав
женців Коваленко,
Хлопці,
дівчата, та все молодії,
Поробив
їм серпи та все золотії.
Ой повів
женців долом-долиною
А на тую
пшениченьку на озимую:
«Ой жніте,
женці, розжинайте ся
І на
чорную хмару оглядайти
ся,
А я піду до

---

¹⁸⁰ Tagebuch des E. Lassota с. 201 (Мемуари вид. Антоновичом І с. 153-4).

дому та поснідаю
В неділю
раненько пообідаю.
О і жнуть
женці розжинають ся,
На чорную
хмару озирають ся,
Ой тож не
хмара — то Орда іде,
А
Коваленко передок веде.
Вязали
руки та скрипицею,
А залили
очі та живицею¹⁸¹.

Тим з більшим ризиком були зв'язані промисли по далеких уходах, яких кільканадцять або й кількадесять миль від замку. Користанне з тутешнього дозвілля часто оплачувало ся смертю або неволею; не дурно в черкаських постановах про одумерщину як звичайна альтернатива виступає: «который мещанинъ тамошний умреть або его

---

¹⁸¹ Антоновичъ и Драгомановъ Истор. пѣсни I ч. 25, вар. А. і В. (я збираю сі варіанти до купи).

Татарове возмутъ»¹⁸². «Ні оден рік не пройде без того, щоб не побрали десь Татари в неволю рибалок», згадує Претвич в своїх записках, та оповідає, як він оден раз зробив Татарам засідку: вислав рибалок браславських на Бог, а сам пішов за ними слідом, і як дали йому знати, що Татари справді погромили тих рибалок «на живій воді», він погнав за ними з своїми служебниками і погромив Татар. Іншим разом згадує він про Татар, що йшли з земель в. кн. Литовського (подніпрянських), «позабиравши людей по уходах, пасіки повибивавши»¹⁸³.

Таким чином уходництво вимагало великої відваги й знання степу та його обставин, татарських звичок та навичок. Відважних людей не бракувало: як ми бачили, в другій четвертині XVI в. уходників напливало все більше, і вони одні перед другими набивали вкупну ціну й старостинську вить за дозвіл на уходництво, за ніщо рахуючи й невігоду й небезпечність супроти богацтва здобичи. Для безпечности, як і для потреб самого промислу, вязали ся вони в ватаги, більші або менші, розумієть ся узброєні на випадок стрічи з Татарами,

---

¹⁸² Скарга 1536 р., див. вище.

¹⁸³ І. с. с. 55 і 58.

а для охорони ставляли часом на своїх уходах подібні «городці», які бачив Лясота на Побужу, або інакші засіки («січи») й укріплення. (В 1541 р. черкаські міщане й слуги скаржили ся між иньшим на свого старосту, що він їм не дозволяє ставити чи уживати «городців» в тих уходах)¹⁸⁴.

Промисел мусів вести ся таким чином оружною рукою, і вів ся дійсно, а ватага уходників, чи ціла група ватаг, яка промишляла на певнім уході, де небудь в сусідстві татарських кочовищ, на нижнім Дніпрі, Богу або Інгулі, представляла з себе разом і промислову компанію і певну воєнну силу. Виставлена на неустанну небезпеку від Татар, раз у раз поносячи від них шкоду, вона з свого боку не пропускала нагоди дати Татарам реванш за ті «перекази», які терпіла від них в своїх промислах. Розвивав ся певного рода пограничний спорт: хто кого — Татари наших, чи наші Татар, як висловляєть ся сучасник, описуючи українське пограниччє¹⁸⁵. Як для тих, так і для других се було так само питанне чести, так сказати, як і зовсім реального «заробітку, і заробіток сей навіть був, як я вже сказав, отаксований і оподаткований

---

¹⁸⁴ Архивъ VII. II с. 372.

¹⁸⁵ Paprocki Herby rycerstwa polskiego с. 221.

місцевою адміністрацією. «Кгды ся придасть Черкасцомъ бутынокъ або языки (невільники) з людей неприятельскихъ, тогда старосте з бутынку того одно што лепшое: кони, або зброя або языкъ, а иншии языки и бутынокъ имъ; такъже кгды козаки з земли неприятельской здобывши ся приходять, з добытку того старосте одно што лепшое».

Тут виразно відріжняєть ся здобича з воєнного походу від більш принагідного «луплення» татарських людей, що вже з кінця XV віка стає звичайним явищем українського життя на сих пограничах. В 1489 р. «люде» київського воєводи Юрія Паца розбивають торговельний караван московських купців на дніпровім перевозі, на Тавани¹⁸⁶. З 1492 р. маємо скаргу кримського хана на такі дрібні зачіпки: «Кияне і Черкасці, пришедши Дніпром, под Тягинею корабель (татарський) розбили і чоловіка одного взяли і багато річей і грошей побрали; потім иньшого чоловіка взяли і кілька волів з ним забрали; і потім під Тягинею ж Черкасці десять коней взяли й три чоловіки в неволю забрали»¹⁸⁷. В пізнійших 1490-х роках Черкасці граблять московського посла коло

---

¹⁸⁶ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 23.

¹⁸⁷ Пулаского збірка ч. 24.

Тавани, йдучи на Очаків, і знов кілька років пізнійше «київські Черкаські», як називає їх московський меморіал, воюють Татар під Очаковим¹⁸⁸. З уходів нижнього Дніпра в початках XVI в. прокрадають ся «козаки» рукавом Дніпровим, обминаючи татарські городки на Тавани, щоб шарпати Татар, і хан наказує той рукав «лісою переплести й каміннем засипати»¹⁸⁹. 1524 р. доносить Дашкович в. князю про велике невдоволенне хана з powodu, що черкаські козаки погромили й побили купців з Кафи¹⁹⁰. В 1540-х рр. хан, відповідаючи на скаргу литовського правительства на татарські напади, з свого боку скаржив ся, що литовські люде «на Тавани на Дніпрі, на Бургуні (тамже переправа, коло Тавани), на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших бють, купців громяць, иньших забивають, а иньших живих в неволю беруть, товари їх забирають, улуси громляць, худобу й стада беруть без числа; соляники, що приходять до

---

¹⁸⁸ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6, 305, див. ще низше.

¹⁸⁹ Ibid ч. 120 (1510).

¹⁹⁰ Acta Tomiciana VIII ч. 51.

Кочубієва, забирають в неволю і забивають людей наших, кого тільки спіткають: торік соляники, прийшовши по сіль, зловили Татарина Саричору на ймя, й повели з собою. Також торік ваші люде перейнявши убили на Тавани слугу (ханського, післаного гонцем) Джан-Гільдея, і з ним був оден купець Атока — товари його забрали, і через те ніхто з наших слуг не смів їхати в посольстві»¹⁹¹. В серії тих скарг був також звістний епізод, як козаки погромили на Санжарові купецький караван турецько-татарський¹⁹².

Се була неустанна дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на Татарах за вічний страх і небезпеку, в якій держали вони Україну, за їх вічні спустошення і грабовання. Се лупленне Татар, як я сказав, ставало спортом і — заразом певним джерелом доходу для сеї передової стражі української кольонізації. Від часу до часу в тім же дусі робили ся значнійші експедиції на татарські кочовища й укріплення — часом самою тою ж українською людністю на власну руку, часом організовані самими українськими старостами чи

---

¹⁹¹ Книга посольская в. кн. Литовського I с. 22.

¹⁹² Див. у мене т. VI с. 10-1.

иньшою адміністрацією.

Так уже в 1493 р., віддячуючись Татарам за напад на Черкаси, староста черкаський кн. Богдан Глинський напав на новопоставлену Татарами очаківську кріпость, здобув і зруйнував, побив Татар, а иньших забрав у неволю¹⁹³. З 1490-х рр., без близшої дати, маємо згадку про те, як «Черкасци кievськіє» воювали Татар під Очаковим, і побрали в неволю Татар ріжних очаківських¹⁹⁴. Зимом 1502/3 р. згадуєть ся похід «київських і черкаських козаків» човнами по Дніпру, коли вони погромили десь коло тягинського перевозу воєнну ескорту татарську, що провозжала послів¹⁹⁵. В дальших роках такі походи човнами Дніпром на Татар стали таки докучати Ордї, що хан збирав ся ставити новий городок на Дніпровім острові і

---

193 Памятники сношеній съ Крымомъ I с. 196.

194 Памятники снош. съ Крымомъ I с. 305. По контексту сього реєстру шкод, що розпочинаєть ся погромом 1493 р., коли Черкасці пограбили Суботу, не можна думати, щоб пригода з московськими купцями Морозовим і Ширшиком, стала ся тоді ж — се мусить бути иньший, пізнїйший похід на Очаків, коли Черкасці пограбили тільки очаківську околицю

195 Ibid с. 476.

перегородити Дніпро ланцюхами, щоб не можна було їхати ні вгору ні на низ¹⁹⁶. Звістки наші про сі експедиції на Татар дуже випадкові й неповні, тому про сі Дніпрові походи, що так Орді докучили, нічого ближше не знаємо.

З 1516 р. маємо звісний похід Предслава Лянцкоронського старости хмельницького: досить дрібний сам по собі, очевидно — оден з досить звичайних таких нападів. Вояки польські, що стояли на Поділю, з ріжними охочими пограничниками під проводом Лянцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець на нижнім Дністрі. З тими вівцями вони подали ся як скорше назад, але Турки з Білгорода догонили й звели з ними битву над Дністровім лиманом, але Лянцкоронський відбив ся від них¹⁹⁷.

В 1523 р. мав бути значнійший, але на жаль — дуже мало знаний в подробицях похід Дашковича в Крим; користаючи з замішань в Орді, де наложив головою хан Магмет-герай, а може й виступаючи як союзник котроїсь з татарських партий, він спалив

---

¹⁹⁶ Пулаского док. 120 (дальша згадка про козаків литовських, що прокрадають ся по за Таваню — наведена вище, на с. 58, — поясняє нам, про що тут мова).

¹⁹⁷ Ваповский с. 143.

Очаків і наробив великого спустошення в Криму¹⁹⁸.

В 1528 р., при кінці, згадуєть ся велика експедиція пограничних старостів на чабанів татарських під Очаків: ходив староста черкаський Дашкович, «старости виницький і brasлавський» — то значить, мабуть, намістники — підстарости кн. Конст. Острозького, що держав тоді Винницю і Браслав, і староста Хмельницький Предслав Лянцкороньский. Всього зібраного з ними «війська» польський хроніст рахує 1200 їздців, «Поляків і Русинів». Вони зайняли великі стада коней і овець; Татари пробували відборонити, але їх в трох бійках побито (розумієть ся, мусіли бути то якісь дрібні ватаги татарські), і старости з тріумфом привели з собою, як кажуть, 500 коней і 30 тис. овець!¹⁹⁹. Заохочені сим успіхом, на другий рік, подільські вояки задумали нову експедицію. На чолі їх стояли два молоді магнати з України:

---

¹⁹⁸ Карамзін VII с. 78 (на підставі кримських актів, в цілости не виданих досі); Соловйов V с. 1635 (коротка згадка, мабуть за Карамзіним). Смірнов у своїй історії Криму не згадує навіть сього епізоду, взагалі не входячи близше в тодішні уособиці.

¹⁹⁹ Ваповский с. 224.

Язловецкий і Пілецький. Зібравши коло 2000 вояків з пограничного війська й ріжних иньших аматорів, Поляків і Українців²⁰⁰, вони задумали використати тодішню усобицю: боротьбу Іслам-солтана з ханом Сеадатом, і уложили напад на Очаківських Татар. На перед, на звіди, був висланий якийсь Русин, обізнаний з місцями і шляхами; він наїхав на татарські стада овець і користаючи з сеї нагоди, зайняв і погнав їх; але здибав ся на дорозі з чабанами волоськими, які погромили його, забрали стада й його самого вбили. Язловецкий, не діставши вістей, рушив з своїм військом, поїхав на татарські кочовища і заставши їх несподівано, погромив, побив, пограбив, і зайняв під Очаковом великі стада коней — коло трох тисяч, як казали. Але Очаків тоді був уже в руках Іслам-солтана; сього Язловецкий не знав, а Іслам, роздражнений нападом, задумав помстити ся над такими необачними союзниками. Він вислав післанців до Язловецкого, жадав вияснення сього нападу і закликав до себе на розмову. Язловецкий, збентежений таким несподіваним оборотом — що погромив він союзника, заявив, що готов дати всяку сатисфакцію, вернути забраних коней, і поїхав з

---

²⁰⁰ Poloni et Roxani в цілім сїм епізоді у Ваповского (як низше).

иньшими панами до Іслама до Очакова. Але там їх арештовано, а полишене Язловецьким військо погромлено несподіваним нападом. Іслам хотів загамувати Татар, але се йому не вдалось, і мало хто лишив ся живий тоді з сього полку²⁰¹.

Так дрібна погранична війна на уходах і дрібні експедиції та напади роблені самою людністю, при прихильній неутральности або й заохоті місцевої адміністрації, та оборонні «погоні» за Татарами непомітними переходами сходили на воєнні походи на татарські землі, організовані репрезентантами місцевої адміністрації. Розбійничо-воєнний промисел Татар своїми прикладами впливав на організацію анальоґічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців обовязаних до оборонної служби — вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією.

Претвич в своїх цікавих записках поясняє, що татарські напади стали хронічним явищем, бо зробили ся джерелом прожитку для людности, джерелом зарібку для місцевих капіталістів, джерелом доходів для адміністрації й

---

²⁰¹ Acta Tomisiana XI ч. 303 (пор. 314) і Ваповский с. 225-8.

правительства. Капіталісти «Турки» в Білгороді й Очакові, і так само, очевидно, в Кафі або Козлові, давали ріжній татарській голоті коней на борг для нападів з умовою, що Татарин за се давав їм половину здобичи, яку в тім нападі здобуде; посилали з ними також своїх служебників і наємників на свій ризик. Діставали таким чином частину здобичи, а решту її купували від тої голоти по чім хотіли. Адміністрація, поясняє Предвич далі, мала великі доходи з продажі добичи: при продажі невільника платив 300 аспр продавець і стільки ж купець до місцевого фіску, «і так кожного року діставав цісар (султан) по кілька сот тисяч аспр з продажі людей в Очакові й Білгороді»²⁰². Подібно, як ми бачили, адміністрація українська побирала собі ріжні такси й оплати від здобичи, яку діставали тутешні люде в погонях на Татар, в спільних походах з адміністрацією, або приводили з собою з степів, з своєї степової боротьби з Татарами. Почавши від листів Жигимонта Старого до подніпрянських старост 1541 р., де він гірко закидає їм, що вони дозволяють козакам нападати на татарські улуси, а «тими їх добутками по половині

---

²⁰² Ор. с. с. 49, пор. 51.

ділять ся» 203 , такі докори з боку литовсько-польського правительства стають «загальним місцем» в листах до пограничних урядів. Для вояків коронних, розложених на Поділю, і так само для ріжного воєнного люду на Подніпровю був певний інтерес викликати татарський напад, щоб потім погромити Татар — і то не тоді як вони тільки йшли з порожніми руками, а тоді як вертали ся обтяжені здобичею, бо здобич сю в таким разі вояки забирали собі й віддавали власникам її тільки за певний викуп, або й навіть зовсім собі присвоювали²⁰⁴. (Се може теж мабуть до певної міри нам толкували, чому Татар громять звичайно тоді, як вони вже вертають: се не тільки було лекше, але й інтереснійше). І як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем,

---

203 Акты Ю. и З. Р. I ч. 105, про них ще низше, в гл. II.

204 Пор. королівську уставу 1518 р., що уставляла ціни на викуп добичі у вояків власниками — Акты Бар. староства I ч. 31 = Corpus iuris polonici III ч. 195. Привід до того дало, що вояки й иньші учасники погонь на Татар присвоювали собі здобич і не віддавали власникам. Король уставляє таксу викупу, *ut et damna passi sua se reperisse gaudeant, recuperatores vero eiusdem praedae ad recuperandam aliam reddantur hoc pretio et lucro pro labore eorum et opera alacriores*. Так дивить ся само правительство!

ремеслом для прожитку, і практикували ся по кільканадцять разів до року, з меншим ризиком і заходом²⁰⁵, — так і з України розвивали ся наїзди на Татар — чи то в формі погони, викликаної татарським наїздом, чи то в формі реваншу, або застрашення на будуче. Послухаймо про се оповідання Претвича, одного з голоснійших репрезентантів сеї воевничої української адміністрації:

«Перший похід його (Претвича) в степи на Татар був тоді як п. воєвода белзький (Сенявский, гетьман польний) ходив до Дубової луки переймати Татар, що пішли були на в. кн. Литовське і йдучи по дорозі на Журнобродщині позабирали людей в пасіках і меди повибивали, і обминули п. воєводу. А він довідавши ся, що вони вже завернули до дому, післав мене з своїми служебниками наздогін. Догонивши їх на Аджібеку (Хаджібейським лимані?), побив їх, забрав в неволю і відібрав від них людей королівських; коней при тім дістав 170, а між ними була половина турецьких, що дали їм за

---

205 Tatarowie w małych poczciech jęli chodzić dla przekradzenia mimo straż uajwięcej po 200, po 300, a po 50, 60,40, a po 30 i po 10, a tak temi małymi tyła ludzie tak kradli ludzi w ziemi w. k. m., że tego bywało przez 20 kroć do roku, w cale uchadzali. — Претвич (op. с. 49).

половину здобичи, як завсіди дають. Потім на другий рік прийшло татарське військо з султаном Еджібеком; воєвода белзький з воєводою подільським погромив їх коло Панькович, і вони вернули ся від Панькович, а я упросив ся у них ще за Татарами, і відправили мене з своїми служебниками. Пішовши, злучив ся в степу з людьми воєводи волоського і догонив Татар на Беримбою, в ночі; тої ночі бив ся я з ними трічі; були зо мною ще й Браславці. А Татари були білгородські, очаківські й добруджські; коней нам дістало ся 560, а між ними було турецьких коней зо 200. Потім прийшло татарське військо і «брало» в винницькій волости — тоді взято пана Миська. Були Татари білгородські й очаківські, і з ними Турків зо триста. Зібравши ся йшов я побіч, щоб перейняти білгородських; оден улан, свояк царський звернув з білгородськими Татарами і я їх підстеріг на Чапчаклею й побив, а того улана й Атоку зловив живцем.

«На другий рік в осени приходило кілька сот Татар очаківських і білгородських, «брали» по Бар і під Хмельником. Я тоді стеріг шляхів, і теперішній воєвода київський, а тоді староста браславський (кн. Пронський), прислав до мене, що Татари граблять, отже, прошу вас, поспішайте до мене; і

казав іти до нього на Мушурів²⁰⁶. Зійшовши ся там з ним, пішли за ними і догонили тих що йшли позаду коло Чапчаклею. Ми половили їх живцем і вони дали нам знати, що передні мали їх чекати на верховинах Березанських: мали відіслати в'язнів, а самі знову йти на державу королівську. Тоді перебравши людей своїх (за Татар) післали сьмо їх наперед, а самі йшли за ними і побили їх на голову: взяли в'язнів понад 50, а коней дістало ся нам більше як тисяча, а між ними було коло 1450 коней турецьких, на яких Турки висилають Татар на войованне.

«Коли Винничане й Браславяне облягли були кн. Пронського в Винниці²⁰⁷, був я з ним. Прийшов Білек мурза й ин., вибрали Димидівці і у мене взяли півтреті тисячі овець, що був я взяв у буркалабів сороцьких, і трох служебників міні забрали. Післав я за ними наздогін служебників, але вони не могли їх догонити і вернули ся, але стріли ся з білгородськими Татарами, що йшли з в. кн. Литовського; побили їх, відібрали людей королівських і в'язнів живцем узяли. Потім білгородські Татари воювали в в. кн. Литовським.

---

²⁰⁶ В ориг. Nussurów.

²⁰⁷ В році 1541, на початку.

Кн. Пронський пішов їх переймати в Нерубаю, а я з служебниками своїми стеріг їх на бродах під Кременчуком. Поки ми прийшли під Нерубай, Татари вже проминули й пішли, але частина їх натрапила на моїх служебників, і ті їх побили або живцем побрали.

«На другий рік Татари білгородські й добруджські воювали під Овручом і під Хмельник заходили. П. воєвода (Сенявский), зібравши ся, пішов за ними, а кн. Пронський, не зходячи ся з ним, пішов за ними з своїми людьми по тій стороні Богу. Татари піймали його сторожу, спостерігши, що люде йдуть за ними по обох боках Богу. П. воєвода стеріг їх на бродах, але не мігши підстерігти вернув ся сам назад, а мене з служебниками лишив. Я післав сторожу далі Богом, і дали мині знати, що переправляють ся низше Чапчаклею. Я тоді пішов за ними в погоню; прийшов під сам очаківський замок, а Татарів не знайшов. Післав до очаківського воєводи, питаючи його, де ті Татари. А він сказав: ви собі відайте ся з Татарами і робіть з ними що хочете; в місті їх нема, вони на верховинах Березанських. Я пішов тоді на них, побив їх там і багато живцем побрав, дітей і жінок поколов, потоптав, мстячи ся за кривди. І коней у них узяв там понад 500»²⁰⁸.

---

²⁰⁸ Ор. с. с. 53-5 (переклад дещо покорочую).

Претвич пише свою записку як оборону супроти обвинувачень з турецької сторони й самих правительственних кругів Польщі, що його зачіпки з Турками грозять Польщі небезпечним конфліктом. Тому він має всяку причину згадувати тільки про ті походи з свого боку, які були викликані Татарами, і волить промовчувати те, що робило ся з власної ініціативи; представити в усій повноті сю пограничну боротьбу отже він не мав причини, а тільки її найбільш легальну сторону — з становища польського правительства. І він кладе при тім натиск на оборонні інтереси сеї пограничної війни. По його словам ліпша організація сторожі й иньші уліпшення в обороні (більша увага гетьманів польських до сеї оборони, поставленне нових замків, особливо Бару) стримали Татар від більших походів на західню Україну в сих 1540-х роках; вони почали прократати ся дрібнійшими ватагами, а на се було одиноким способом — не пропускати їм сих нападів, гонити ся, шукати тих розбійників в їх власних норах, під турецькими замками.

«Воевода белзький, побачивши, що тих людей (татарських), які ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстерегти (в свій час), так щоб погромити ще тут, на землі

королівський, а шкода і спустошення через те велике всій Україні дієть ся, — удав ся до гетьмана великого, просячи науки в тій справі — чи можна за ними гонити ся в степи, де вони ховають ся в сусідстві цісарських (турецьких) замків, і п. гетьман наказав гонити ся за ними, як тільки можна далеко і бити їх, де тільки Бог дасть». «І так воєвода белзький став пильнувати і гонити Татар, а з ним і ми королівські слуги — намножило ся їх в в. кн. Литовськїм: кн. Пронський, теперішній воєвода київський, а тепер теж кн. Коренький (староста brasлавський в pp. 1548-50, перед тим житомирський), кн. Вишневецький (звістний Дмитро-Байда), кн. староста володимирський (Сангушко Федор, † 1547 р.). Як вони зявились та почали вправлятись при воєводі белзькїм в рицарській службі, тоді почали заростати шляхи й тим дрібним ватагам в землі королівські, особливо білгородським і очаківським, що під ті часи найбільші шкоди чинили не вважаючи на згоду короля з цісарем турецьким, а тепер їм положено кінець заходом п. воєводи белзького і нас слуг королівських²⁰⁹».

Претвич, з свого становища, як бачимо, кладе головний натиск на заходи адміністрації, і то

---

²⁰⁹ Оп. с. с. 49-50.

адміністрації коронної, не зачіпаючи анальогічної діяльності намісників подніпрянських, тим менше — не входячи в справу розвою воєнних сил і воєнного ремесла, та пограничного українського спорту серед самої суспільности. І ми можемо доповнити поданий ним образ сеї пограничної війни такими замітками, що і в інтересах оборони, і в інтересах розвою воєнних сил взагалі, розвій сього воєнного ремесла серед людности мусів серед місцевої адміністрації знаходити повне співчуте, бо се давало їй готові контінгенти для всяких воєнних потреб і плянів, не тільки в інтересах державних, а і в її власних — для всяких матеріальних і моральних ресурсів. Що в своїй боротьбі з Татарами, яка ставала все більше успішною в середині і другій половині XVI в. ся місцева адміністрація користувала ся власне сими воєвничими елементами суспільности й на них опирала ся, як з другого боку — своєю протекцією й співучастю та поблажливістю й обороною в усяких вибриках помагала виробленню і зросту сих воєвничих елементів суспільности. Що в міру того, як слабли татарські напади супроти риску і страху реваншу, сі воєвничі елементи шукали виходу своїй енергії і своєму замилованню до сього воєнного спорту у власних нападах на татарські й турецькі володіння. Коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабівничі ватаги, українська

людність навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих екскурсій на татарські кочовища, а далі — до походів в більшому стилі на турецькі й татарські замки й городи. А розвій таких більших походів втягав все більші маси воєнного елемента, школив і організував їх.

Се власне були ті обставини — суспільно-економічні, кольтонізаційні й воєнні, в яких росла протягом XVI в. і формувала ся українська козачина.

II. Початки української козачини

ОБ'ЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ. КОЗАКОВАННЄ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І КОЗАЦЬКЕ ІМ'Я

Причини, що викликали різні теорії початків козачини, теорії етимольогічні і етнічні в історіографії XVII-XVIII в., упадок реальної традиції. Теорія черкасько-чорноклобуцька, неймовірність черкеської кольтонізації в дійсности. Теорія татарська. Теорії генетичного зв'язку козачини з київського Русю, теорія против-князівська (болоховська), теорія бродницька

Складний процес, яким творила ся й формувала ся козачина, не ясно представляєть ся

навіть репрезентантам сучасної історіографії, при всіх матеріалах, якими вони розпоряджають; тим менше міг бути ясним старим книжникам і ученим, яким хотіло ся дати відповідь сучасній суспільності на питання, як виникло се найбільш кольоритне, найбільш характеристичне, блискуче й голосне явище українського історичного життя. Вони брали ся за рішення сього питання тоді, як се явище не тільки скристалізувало ся вповні, набуло незвичайної екстензивної сили, стало великою й впливовою суспільною верствою, — але й покрило собою иньші суспільні верстви, стало репрезентантом української народности *par excellence*, подібно як «народ шляхецький» репрезентував сучасну народність польську. І таке всенародне значінне козачини, в звязку з незмірно-оригінальними прикладами козацького устрою, козацької стихії, що так різко відрізняли її на тлі загального поневолення народніх мас і України й иньших сусідніх країв — Білоруси, Великої Польщі, — сей контраст поневолення і свободолюбного козацького духу й устрою — все се перед усім мусіло навівати гадки про якусь етнічну окремішність козачини, ідеї «козако-руського народу» як осібної етнічної групи.

Такі теорії етнічного походження козачини були досить наручні змаганням її репрезентантів до спеціальних свобод і привілеїв, тому знаходили

пригожий ґрунт в українській суспільності. Оден з пізнійших «літописців» української козачини Рігельман досить сильно виступає против виводів козачини від ріжних народів, або «оть древнихъ нѣкакыхъ вольныхъ людей, кои якобы не принадлежали ни къ какому владѣнію». «Для того не почитають себя, чтобъ они подлинно были изъ русскихъ людей или же бывшіи подданные», а се чинять тому, бо хочуть представити «якобы и до нынѣ были по тѣмъ древнимъ народамъ вольные и никому не принадлежащіе»²¹⁰. З становища суспільної психології вказівка досить цінна, і можна справді думати, що такі мотиви суспільного характеру причиняли ся до переваги теорій етнічної окремішности козачини над теоріями етімологічними, яких теж не бракувало. Так виводили імя козаків від «кози» — що вони були легкі як кози²¹¹, або що вони ловили кіз в степах; від «коси»- «то есть отъ остроты и понятности козацкой». Але вже оден з найранійших репрезентантів «ученої» козацької історії Гр.

---

²¹⁰ Літописное повѣствованіе о Малой Россіи с. 3.

²¹¹ Вивід се дуже старий: його подавали вже в 1580 р. — як от в меморіалі Гамберіні (Boratyński Kozacy i Watykan, Przegląd polski 1906 жовтень).

Грабянка (1710), вичисливши кілька етімологічних чи етіольогічних виводів²¹², відкидає їх, чи лишає на другім пляні, а во главу угла кладе вивід від Козар — «древнѣйшаго рода скифска, идущаго отъ племени перваго Афетового сына Гомера». При тім Козари, розумієть ся, являють ся Словянами, і «малороссійскіе вои Козаровъ нарицаніе мало что перемѣнивши, въ мѣсто Козаровъ Козаками именуются». З часом галерія предків української козачини розширяла ся й збільшала ся: відшукано Казахію у Константина Порфирородного, Кавказьку Гірканію, що в перекладі має значити «Козакію» (hircus — цап), літописних Касогів. Але вивід від Козарів зістав ся при найбільшій

---

212 «Аще же Веспасіан Коховскій и отъ козь дивнихъ (диких) козаковъ нарицаєть, яко тѣмъ скоростію до брани соровняются и тѣхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличнѣе Стриковскій проименованіе производитъ, глаголющи, яко отъ древняго своего нѣкоего вожда Козака, егоже промысломъ многажди Татаръ побѣждаху, козаками нарицаются. Александеръ Гвагнѣнь отъ свободы ихъ тако нарекшихся разумѣеть быти, занеже праотцы ихъ отъ доброй воли охотнѣ на брань исхождаху» (с. 15). Кн. Мишецкий передав нам в своїй «Исторіі о козакахъ запорожскихъ» записаний від Запорожців в 1730-х роках переказ про славного стрільця Семена, що мовляв назбирав козаків і з ними осів ся на Низу, а память про себе лишив мовляв в назві «Семенового рогу» на бозькім лимані.

популярності, завдяки визначній ролі, яку сей нарід грає в нашій літописній традиції, та досить широкому росповсюдженню сього імени в хорографії України. Дотепу й ерудиції ріжних козацьких літописців полишало ся широке поле для всяких заходів у звязуванні сих псевдо-історичних предків української козачини з її дійсними історичними початками. Рекорд побив безперечно автор «Історії Русів», бо у нього старі Козари являють ся попередниками козачини не тільки по імени, але і в подробицях організації: се було козацьке військо, а иньші українські племена грали роль посполитих XVIII в., і хозарська дань IX в., описана в літописи — се датки київських посполитих на удержанне козаків²¹³ Si non e vero...

Супроти таких гучних генеальогій козачини від Ноєвих синів в простій лінії зіставляли ся на боці скромні, але вповні реальні замітки про

---

213 «Сіє названіє (Козарів) получили наконецъ и всѣ воины славянскіе, избранные изъ ихъ же породъ для войны и обороны отечества, коему служили въ собственномъ вооруженіи, комплектуясь и перемѣняясь также своими семействами. Но когда во время военное выходили они внѣ своихъ предѣловъ, то другіе гражданскаго состоянія жители дѣлали имъ подмогу и для сего положена была у нихъ складка общественная или подать, прозваннаясь наконецъ съ негодованіемъ: дань Козарамъ» (с. 2).

утвореннє козачини, які знаходимо у старших письменників. Так популярний на Україні «Гвагнін», оповівши про похід Лянцкороньського під Білгород, що від Бельського почавши вважав ся історичним початком козачини, з притиском підносив, що козачина почала ся от з таких охочих людей, яких зібрав Лянцкороньский 214 . Оповіданнє се повторив потім укладчик Густинської літописи, додавши до того етимольогічну фантазію: «И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, поставиша себѣ старѣйшину зпосередѣ себе, нарицаемаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекоша ся»²¹⁵. Але такий простий і прозаїчний початок не вдоволяв українських патріотів XVIII віка і вони зістали ся при тих хитрих етнографічних виводах.

Але хоч як наївні й ненаукові були сі генеальогії козачини, в кождім разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка — се бажаннє звязати початки козачини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в

---

²¹⁴ Вид. Туровского с. 221.

²¹⁵ Полн. собр. лѣтоп. II с. 368.

тісні зв'язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів. Сим стара історіографія наша і ті праці, які писали ся під її впливами²¹⁶, відріжняєть ся досить різко від того, що писало ся під впливом традиційних поглядів на Українців як на чужородців — Черкас. Сей другий погляд, задокументований для XVI в. старою гльосою Воскресенської літописи про Чорних Клобуків — предків козаків Черкас²¹⁷, на різні способи потім розробляв ся в російській історіографії²¹⁸. А своє канонічне завершенне знайшов він у її найавторитетнішого репрезентанта в формі досить рішучо висловленого здогаду, що козаки були зрученими потомками Чорних Клобуків. Торки й Берендії, каже він, инакше звались Черкасами й Козаками, вони

---

²¹⁶ Напр. начерк Г. Ф. Мілера О малоросійскомъ народѣ (вид. Бодянським).

²¹⁷ «Всѣ Черныѣ Клобуки, еже зовут ся Черкасы» — Воскр. I с. 56.

²¹⁸ Напр. Болтін (I с. 344) оповідає (фантазує), що Ахматові слободи в Курщині були залюднені «Черкасами»; вони, по їх знищенню, втікли до Канева, оселили ся тут і поставили город Черкаси.

затримали ся на неприступних островах Дніпра, і розмножені припливом утікачів-тубильців, прийняли їх віру й мову, стали обороняти тих країв від Татар і Турків; від їх імени дістало своє імя місто Черкаси²¹⁹.

Імя дніпровських Черкас, без сумніву, має центральне значінне в розвою сих теорій і поглядів. Імя звучало і звучить як назва якоїсь кольонії, осади черкаської; подібність імени пригадувала кавказьких Черкасів (Черкесів), і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких Черкасів, захоплена якимсь рухом

---

²¹⁹ Карамзін V с. 231: він опираєть ся на тій же гльосі Воскр. літоп., як пізнійше се робить і Погодін (Изслѣдованія V с. 206-7), приймаючи *en toutes lettres* погляди Карамзіна, тільки в формі цілком категоричній («отстраниль возможность возражать»), як самовдоволено заявляє сей обмежений чоловік). В трохи слабшій формі прийняв сі погляди й Соловійов («но если упомянутые народцы действительно составили зерно малороссийскаго казачества, то... къ этому зерну присоединились многочисленныя толпы казаковъ чисто русскаго происхождения» — I с. 1686). Пізнійше карамзінську теорію приймав Куліш (Перший період козацтва) і новійше сю тезу — що чорноклобуцькі племена звали ся Черкасами, з повним переконаннем повторив В.-Буданов (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 56 — він відкликуєть ся до Карамзіна, очевидно не підозріваючи, що має діло з пізнійшою гіпотезою).

кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє ім'я. Як і коли се стало ся, в XVI в., по стільких перемінах і переворотах кольонізаційних, очевидно, не мали понятя. Історія, записана ревізорами в 1552 р. від канівських міщан про «початок Черкасів і Каніва», має вповні легендарний характер, хоч і приймаєть ся більш або менш серіозно сучасною історіографією²²⁰. Канівці оповідали, що в. кн. Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і Черкасів пятигорських (кавказьких), вивів відти Черкасів з їх княгинею і головну частину їх посадив на Снепороді, за Дніпром, а иньшу частину в Черкасах, а Снепородців перевів у Канів. Се говорило ся на те, аби оправдати претенсії Канівців на задніпрянські уходи, і дуже тяжко відріжнити, що тут може бути деяким відгомонам подій, а що — умисним комбінованнем *ex post* для вказаної ціли. В кождім разі оселенне Черкас було річею такою давньою, що в середині XVI в. не можна було мати про се ніякого докладного понятя: звісне оповіданне старшої русько-литовської літописи

---

²²⁰ В оборот її пустив проф. Антонович (Очеркъ исторіи в. кн. Литовского с. 62-3, пор. Київ. Стар. 1884, VIII с. 583). В.-Буданов брав її досить скептично (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 40 і 56). Новійше уживає сього переказу Ляскоронский (Рус. походы въ степи, с. 118) без церемоній звязуючи сю історію з Витовтом.

представляє, що вже під час першого походу Витовта на Україну Черкаси були досить значним замком, так що їх оселення треба класти або на перші початки литовської окупації, або може ще скорше — на часи перед-литовські. У людности про таку давнину не могло лишити ся ясної памяти, і дійсно подробиці канівського оповідання вповні легендарні (похід на Кафу й Кавказ, особа Ольгерда, перевід людности з Снопороду до Канева). З другого боку осадження сеї черкаської кольонії, коли б воно не було, з погляду етнічного було, очевидно, таким же малозначним фактом, як і осадження яких небудь «Козарів», «Печенігів», «Ятвягів», яких досить має наша топографія. Якогось сліду оселення більшої маси Черкасів ми не маємо²²¹, та скільки б їх не було, вони мусіли розгубити ся, розсіяти ся майже без сліду під час різних кольонізаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI в. в кождім разі не могло бути мови про якусь черкаську кольонізацію на Подніпровю.

---

221 Яблоновский (Ukraina с. 33) завважає, що цілу Черкащину називано «Черкасами», як by przez jakieś przurpomnienie dawne, і вказує на грамоти вид. Каманіним (Чтения кийвські т. VIII ч. 1 і 2): «въ Черкасахъ селище мое Бузуково», але грамоти сі маємо в пізній копії.

Але замок черкаський з кінцем XV в. стає осередком пограничної української вольниці, яка своїми зачіпками з Татарами та всякими стрічними і переїзжими (в тім і з московськими послами та купецькими караванами) робила багато шелесту. Етнічна форма його імени, привична московському уху, що знало добре Черкасів пятигорських, надавалась дуже добре для означення сеї нової, а голосної вольниці. І так «Черкаські люде», або просто «Черкаси» стало означенням для української козачини в московських кругах, а своєю назвою викликаючи в уяві понятє чогось чужородного, піддало московським книжникам ідею звязати сю пограничну людність з чорноклобуцькою, що жила в тих же околицях в XI-XII віці. Російські ж історики XIX в. постарали ся без близшої аналізи фактів і обставин надати сій старій гіпотезі наукообразну форму і стали виводити українську козачину від чорноклобуцької людности, хоч вона під час кольонізаційних переворотів XIII в. мусіла розсіяти ся й зникнути без останку²²².

Згодом, коли виясвив ся татарській початок козацького імени і деяких козацьких терминів — з одного боку, з другого боку — стала відомою татарська кольонізація в в. кн. Литовськім, стали

---

222 Див. т. II с. 550-1.

з'являти ся проби поставити справу козачини в зязку з татарською кольонізацією²²³. По анальогії з татарською кольонізацією Литви гіпотетично припускали анальогічну татарську кольонізацію в Київщині, за часів Витовта і пізнійше, і від сеї

---

²²³ Вивід козаків від татарського «козак» дав Сенковський в своїх *Collectanea* (I с. 220, 1824); йому ж очевидно належать анальогії козацького устрою з турецько-татарським (з устроєм яничарів, єгипетських мамелюків) в час. Библиотека для чтения 1840-хъ рр. (див. замітку Ол. Грушевського в Записках Наук. тов. Шевченка т. LXXIX). Потім різні анальогії для козацького устрою з татарським принесла статя Хартахая Историческая судьба крымскихъ татаръ, 1866, й вони були перейняті Кулішем (Ист. возсоед. Россіи I с. 34-5). Навіть Костомаров, що в молодих літах сильно виступав против виводів козачини з чужородних початків і доводив генетичні звязки побуту княжих часів з запорожським житєм (його статя Мысли объ исторіи Малороссіи, в Библиот. для чтения 1846) кінець кінцем підпав впливу сих поглядів і в новійших виданнях свого «Богдана Хмельницкого» писав, що «козачество безспорно татарскаго происхожденія, какъ и самое названіе козакъ (4 вид. 1884 р. I с. 5). Куліш уже в першій своїй праці (Перший період козацтва с. 27) прийняв московську теорію про чорноклобуцьке походженне козаків, а пізнійше (Козаки въ отношеніи къ государству и обществу, Рус. Архивъ 1877 кн. III і VI, Исторія отпаденія I с. 46, але не в Исторіи возсоединенія, де сі всі теорії поминені) приймав теорію черкаського початку козаків і пробував її підперти ріжними етнольогічними прикметами людности Черкащини й Чигиринщини.

татарської кольонізації виводили перші початки, або й перші кадри козачини. Вповні ці теорії розвинули ся в новіших часах, в історіографії російській і польській²²⁴. Дарма, що тепер, при розмірно значнім запасі документального матеріалу ми можемо констатувати зовсім виразно, що Київщина ніяких скільки небудь значнійших слідів татарської воєнно-служебної кольонізації не має²²⁵ що українська козачина зовсім не представляє з себе в своїх початках якоїсь суспільної верстви чи кляси, і що український козак в тих початках, як чоловік бездомний і неоселий, являєть ся антитезою воєнно-служебному Татарину в кн. Литовського, державцю певної маєтності, репрезентанту воєнно-служебного володіння, і що скільки небудь визначної турецько-татарської домішки серед

---

²²⁴ Розумію особливо праці Любавского (Обл. дѣленіе с. 531-3, рецензія на працю Каманіна в Ж. М. Н. П. 1905, VII), Яблоновского особливо Україна (с. 395-8), де він, очевидно не без впливу виводів Любавского, виводить українську козачину від гіпотетичної татарської кольонізації Київщини, по аналогії з татарськими кольоніями Литви.

²²⁵ Одинока вказана досі згадка воєннослужебних «Татар київських» що одержали наче б то якісь ґрунти в Остерщині від кн. Олелька і Семена (Акты Зап. Рос. I ч. 77) не знаходить продовження в пізнійшій матеріалі.

української козачини в тих часах зовсім не можна вказати.

З другого боку одначе впадала в певні крайности і українська історіографія, в супереч сим виводам української козачини від чужородних етнічних початків стараючи ся привести її в генетичну звязь з формами й явищами давнїйшого староруського житя. Ненаукові виводи від ріжних подобоіменних народів вона відкинула уже з початками XIX в.²²⁶ і звернула свою увагу головно на внутрішній зміст козачини, як реакцію народнього житя против польських державних і суспільних форм (особливо з серединою XIX в.). Зовсім справедливо констатувала вона в козачині, як вона розкриваєть ся перед нами в пізнїйших часах, з кінцем XVI в., українську народню стихію, форми й тенденції народнього житя вповні анальоґічні з тими, які розкриває перед нами жите староруське. Але при тім ретроспективно перенесла вона сі суспільно-політичні, громадські форми козацького устрою з початків XVII на початки XVI

---

²²⁶ У Бантиша-Каменського в першім виданню його історії (1822) сі виводи вже збуто повним мовчаннем і початок козачини представлено реально, на тлі історії України XV-XVI в.; козаки се українські збіґці, що тікають від польських утисків з кінцем XV в., а імя приймають від Татар «сь коими имѣли столь частыя брани» (с. XV).

віка. Вона заговорила про громадський устрій козачини на переломі XV і XVI в., про козацькі самоуправні громади з радою козацькою й народноправними гетьманами на чолі. Козачина від своїх початків виступає тут як узброєна громада (община) староруських часів, тільки під новим, татарським іменем²²⁷. Се була антиціпація вповні

---

227 Подібні погляди, більше або меньше різко й категорично висловлені, ми знаходимо у Максимовича, Костомарова, Антоновича, в 1840-60 роках. Костомаров як в згаданій статі своїй (Мысли объ исторіи Малороссіи 1846) так і в пізнійших — яку звіснім своїм маніфесті Двѣ русскія народности (1861) бачить козачину в житю княжої Київщини — її громадським народоправнім устрою («Казачество уже въ своемъ существѣ возникало въ XII-XIII вѣкѣ», «старорусскіе элементы, развитые, до извѣстной степени еще в XII вѣкѣ и долго крившіеся въ народѣ, виступають блестящимъ метеоромъ въ формѣ казачества» — с. 69 і 72 І т. Монографій). Максимович в своїх Письмах о козакахъ приднѣпровскихъ, виступаючи против теорії Антоновича, «не сумніваєть ся», що устрій козацькій в останній четвертині XV в. був громадський — «устройство... было у нихъ общинное, также какъ и у мѣщанъ и у всего посполства южнорусскаго» (Собр. соч. І с. 279). Але найбільш різко сформулював ці погляди Антонович в своїй першій праці про козаків (Архивъ Ю. З. Р. III. I, 1863): він бачить на Подніпровю «въ XV и XVI вѣкѣ органически образовавшійся, укрѣпившійся и выросшій изъ туземныхъ элементовъ общинный порядокъ устройства — встрѣчаемъ его только подъ чужимъ, заимствованнымъ отъ татаръ именемъ Козаковъ. Князья,

аналогічна з иньшою — перенесенням на початки XVI в. пізнійшого козацького устрою XVII в.: преємства гетьманів, поділу козацького війська на полки, і т. и., що зявляється уже у старших українських літописців XVIII в. і доживає в більш або менш ослаблених формах до кінця XIX віку. Менше різка, делікатнійша ніж вона, ся теорія козацького громадського устрою кінця XV і поч. XVI в. в ослаблених формах живе до нині в українській історіографії і близьких їй по духу кругах.²²⁸ І на загальнім тлі її виникають різні спеціальнійші теорії, що силкують ся звязати козачину в її перших стадиях з тим або иньшим явищем староруського житя, сеї або иньшої форми

предводительствующіе ими, носятъ тоже особенное названіе — гетмановъ... Во внутреннемъ своемъ устройствѣ (козаки) представляютъ сохранившееся вполнѣ начало общинъ славянскихъ и подчиняются, какъ высшей власти, приговору вѣча, которое теперь называется радою».

²²⁸ Антонович в своїм новійшій курсі по історії козачини (Бесіди про козацькі часи, 1897) бачить в козачині военно-служебні громади, покликані до военної служби корпоративно і організовані на основах громадського-вічевого устрою (с. 14-5). Каманін в своїй статі кь вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницькаго (1894) в козачині XV в. бачить «отдѣльныя общины», «во главѣ каждой изъ нихъ свой особенный князь» (с. 68).

його. Така теорія козацько-княжа, що в паралелю староруським громадам з князями на чолі представляє козачину на переломі XV-XVI вв. як озброєні народні громади під проводом місцевих князів-гетьманів²²⁹ Теорія противкнязівська, що звязує козацькі громади з противукняжим рухом XIII в. і тими громадами, що виломлювали з князівсько-дружинного устрою й піддавали ся під безпосередню власть Татар, щоб спекати ся князів²³⁰ Теорія бродницька, що зязувала козачину з бродниками перед-монгольських часів²³¹ т. п.

---

²²⁹ Виставлена Антоновичом в цитованій розвідці (1863), прийнята зараз Кояловичом (Лекції по исторіи Зап. Россіи), скритикована Максимовичом (ст. с. 1863-5), відроджена Каманїним в цитованій праці.

²³⁰ Дашкевичъ Болоховская земля (1876, с. 120: «колыбелью южно-русскаго козачества мы рѣшаемъ считать тѣ територіи, гдѣ въ половинѣ XIII ст. лѣтопись помѣщаеъ Болоховцевъ и ихъ союзниковъ и единомышленниковъ»). Новійше такі погляди знаходимо у Каманїна ор. с.

²³¹ Такі гадки бачимо вже у Арцыбашева (Повѣствованіе о Россіи I с. 182), потім у Максимовича (III с. 262: «Первымъ началомъ или зерномъ запорожскаго казачества были наши Тмутарканцы); потім підтримав їх Голубовский (Печенѣги с. 200)

Всі ці теорії не раз дуже справедливо і влучно вказували аналогії козацького устою, його тенденцій й відносин до інших політичних чинників (напр. аналогія уходницького життя XVI в. з бродниками XII-XIII в., відносини козачини XVI-XVII в. до польсько-шляхетського режиму і відносини громад XIII в. до князівсько-дружинного устрою, козацький громадський устрій і громадсько-вічевий лад староруських часів). Але генетичного звязку тут нема й бути не може по тій простій причині, що козачина на переломі XV-XVI віків не була ані організованою суспільною верствою, ані творила громад, і всі говорення про козацькі громади на початку XVI в. і їх «вічевий», самоуправний устрій переносять на початки XVI в. явища, які мали місце доперва при кінці сього століття, як я тільки що сказав.

Козачина як побутове явище: давність явища, аналогії в староруськім житю. Термін «козак» — його уживанне у турецьких народів в XIII-XV вв.; перенесенне між словян, козацьке імя в памятках XV в.; різні значіння слова «козак» — розбійник, свобідний, бездомний чоловік, степовий уходник, добичник-партизан. Козацтво як зайняте, а не суспільна верства або група в

першій пол. XVI в.

Коли ми хочемо собі здати справу з походження козачини — як і коли вона зародила ся, як розвивала ся й формувала ся, ми повинні докладно розрізняти різні сторони сього питання. Мусимо відрізняти козачину як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розрізняти козачину як явище, і її термін, з яким вона спеціалізуєть ся і кристалізуєть ся.

Козачина як явище, побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке імя в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає вона з другої половини XV в. А формуєть ся в певну суспільну верству протягом цілого XVI в. і певні організовані форми й певне правно-признане значінне дістає аж на переломі XVI і XVII в. І тільки з кінця XVI в. про козачину можна говорити як певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. и.

Як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під технічною назвою «козацтва», — старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеть ся, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тійже території

України. І коли полишимо на боці часи давніші і будемо тримати ся тільки історичних часів нашого народу, ми на кождім кроці будемо стрічати ся з попередниками української козачини XVI в. І сі степові бродники, українська людність Чорномор'я, вибита з обставин культурного, оселого житя кочовим потоком, віками спожитя серед кочових орд приладжена до обставин сього трівожного, півдикого житя, загартована й воєвнича, а заразом неминучо здичіла, пересякнена елементами турецького кочового житя. Сі «Берладники», «вигонці галицькі» й иньші ріжноіменні чи безіменні промисловці, що ходили на рибу й на иньший промисел в низини Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, готові серед сих промислів кождої хвилі перетворити ся в воєнну дружину, щоб відбити ся від ворожого нападу чи самим вдарити, пограбити купців чи иньших промисловців, або пустити ся походом в глибину краю²³². І близше — на пограничах оселої кольонізації з степами — ся погранична людність українська на Посемю, на переяславським пограничу, Поросою й Побожу, воєвнича, завзята, готова дати відправу однаково всякій степовій напасти, і всяким претенсіям княжої власти чи боярської адміністрації. Сі «Куряне,

---

232 Пор. т. II 2 с. 520.

славні вояки — під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані», як їх описує Слово о полку Ігоревім — «дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (завсіди) натягнені, сагайдаки відчинені, шаблі вигострені — вони. скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеви слави»²³³. Сі «чернигівські билі» з словянськими й турецькими іменнями, що «без щитів з самими ножами за халявою одним покриком проганяють ворогів, звонячи в прадідівську славу». Ті Поршане, ще за Володимира Вел. «нарубані» з різних країв і провінцій Київської держави, й пізніше складані з різних преріжних елементів, з яких трівожне жите, очевидно, висівало найбільш тверді, загартовані на воєнну тривогу части, — що держали ся тут серед періодичних спустошень, перемішані з кочовою чорноклобуцькою людністю, приладивши ся до сусідства і пожитя з сими турецькими елементами, в вічній боротьбі присвоївши собі манери і практики віковичного ворога «поганина». Все се прототипи козачини, — теж побутове явище, яке на переломі XV і XVI в. здобуває собі імя «козацтва».

Коли ми читаємо на останніх сторінках Київської літописи випадком поданий нам образ

---

²³³ Пор. т. II 2 с. 331.

сього пороського життя — сих сміливих, але безцільних наїздів на Половців, диктованих тільки бажанням «сайгатів», здобичи, — видумуваних самою пограничною людністю з сих мотивів, а чинених місцевими молодшими князями в супереч бажанням князів старших, розважніших політиків. Коли слухаємо вирази невдоволення сих «старійшин Руської землі» на сі наїзди на половецькі кочовища, — бо се лупленне половецьких веж і стад викликає тільки, як реванш, нові напади половецькі, — і разом чуємо те співчутє, яке викликала в пограничній людности, в дружинних кругах ся безконечна погранична війна, де так приємно було застукати бісурман серед їх нападу на Руську землю, чи при повороті, з здобичею, де небудь на тяжкій переправі, на порозі степів, або заїхати десь несподівано половецькі кочовища, забрати «колодники, и кони, и скота, и челяди и всякого полону» — ми чуємо себе в обставинах пізнійшого XVI в. А слідячи рух сих пограничних громад Побожа против князівсько-дружинного режиму XIII в., їх піддаванне Орді, щоб виломити ся з під власти князів, — чуємо прототипи козацької політики кінця XVI, XVII-XVIII вв., її вічної опозиції державному ладу й суспільному режиму Польщі, її союзів з Кримом і Портою й змагань в сих турецько-татарських силах знайти опору против

шляхетського режиму Польщі, против централістичної політики Москви.

В XV в. сі старі прояви українського пограничного, свобідного і трівожного войовничого житя здобувають технічну назву козацтва. Назва знов таки стара: в турецькім світі вона здавна означала вояка, при тім легкого і малоцінного, так би сказати — низшої категорії. В словнику половецькім з 1303 р. знаходимо слово козак в значінню передової сторожі: поняттям сторожа, варта відповідають половецькі слова «караул», «козак»²³⁴. В татарськім світі, з яким Україні прийшло ся житя в такій близькій стичности в XIII-XV вв., козак має значінне чоловіка свобідного, незалежного, воєнного авантюрика, але знов таки низшої категорії — волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого²³⁵. В

---

234 Codex Gumanicus bibliothecae ad templum Marci Venetiarum ed. Géza Kuun, с. 118. В сїм словнику на слово латинське даєть ся слово перське, потім слово або два або ціла гльоса половецька. В данім разі маємо такий ряд: *guayta* — *naobat* — *ghasal cosac*. Середновічно-латинське *guayta*, у Дюканжа *gaita* — *excubiae, vigil*; перське *naobat* — як толкує видавець, значить сторожу (*excubiae, custodia*); *ghasal*, по його поясненню, зіпсована транскрипція *karaul*. Отже *cosac* відповідає словам варта, «караул».

235 В турецькім словнику Радлова (Опыт словаря

такім значінню — досить широкім, непевнім і не легким для докладнішого означення, се слово переходить до сусідньої, людности, яка мала діло з степовиками — в кримські міста на Україну і в Великоросійські землі. В приписках на синаксарі XII в. міста Сурожа (Судака) знаходимо записку, очевидно сучасну, про якогось молодика Алмальчу, вбитого «козаками» в 1308 р.²³⁶; очевидно козаки — тут кримські чи степові розбійники, татарські чи якісь иньші. В статутах кримських генуезьких кольоній 1449 р. не раз згадують ся козаки з Кафи й иньших генуезьких міст, чи то з місцевих вояків (т. зв. оргузіїв — кінної поліційно-воєнної сторожі

тюркських нарѣчій) читаємо: козак в мові джагатайській, в діалектах кримським і казанським — «чоловік вільний, незалежний, авантюрик, волоцюга», ein freier, unabhängiger Mensch, Abenteuerer, Vagabund; в джагатайсько-турецьким словарі Велямінова-Зернова — розбійник, der Rauber, Wegelagerer; козак дієслів в джагат. — розбійничати, raubend umherziehen.

236 «Замѣтки XIII-XIV вѣка, относящіяся къ крымскому городу СугдаѢ (Судаку), приписанныя на греческомъ синаксарѢ» (Записки одеського істор. тов.V с. 613: τη αὐτῆ ἡμέρα ἔτε λιωδ ὁ δουλ τοῦ θύ ἀλμαλτροῦ υἱός τοῦ σαμακά, φευ ὁ υἱός ξίφη σφαγῆς υπο καζακων. ινσ ς τοῦ ζώις ἐτ. — «того дня (17 мая) умер раб божий Альмальчу син Самака, ой! — молодик, убитий мечем козаків, р. 6816 (1308)

при консулі м. Кафи), чи з інших людей, що займалися добичництвом — забирали чи переймали (*interceptio*) у Татар худобу й ріжну здобич ²³⁷ На великоросійським пограничу, в

---

²³⁷ Див. статuti, видані в V т. одеських Записок с. 757: *si continget fieri aliquam predam terrestrem per casachos orgusios seu homines Caphe tam de rebus bestiaminibus et bovis Tartarorum quam aliorum quorumcunque, — устава забороняє кафинській адміністрації відбирати від них здобичу, а навпаки консул повинен tales casachos orgusios et interceptores sustinere et eis dare omne auxilium et favorem, а за відібране здобичи ab interceptoribus (добичників) predictis уставляється кара. Стороженко в своїй монографії про Баторієву реформу перекладає сей текст так, що тут іде мова про козаків та оргузіїв та інших Кафинців (с. 17), але я вважаю правильним переклад і толкування видавця, проф. Юргевича (див. прим. 108 на с. 830), що тут мова про козакування оргузіїв та інших кафинських людей — отже слово «козаки» толкується дальшими словами — се або оргузії (що як люде воєнні особливо сим добичницьким спортом займалися), або інші Кафинці. Що таке оргузії, поясняє устава на с. 699-700, се воєнна ескорта консуля, аналогічна з старостинськими «почтами», що так само козакували на Україні (про походження сього слова у Смірнова Крым. ханство с. 43). Устави Судака і Чембало (Балаклави) (тамже в Записках V с. 783 і 789) додають іще постанови про поділ козацької здобичи. Інтересні своїми аналогіями з українською практикою: четверту частину дістає консуль, решта ділиться по половині між громадою і козаками (*de quacunque preda fienda de quibuscumque rebus inimicorum seu aliorum, qui quovismodo contrafecissent decretis Caphe, perveniat in**

Рязанській землі, першу звістку про свійських, рязанських козаків, як легке військо, стрічаємо в р. 1444²³⁸, але в пізнішій літописній оповіданню, так що автентичність сього терміна для 1440-х років не безсумнівна (в документальній матеріалі що до Рязанської землі ми про них зачуваємо тільки в перших роках XVI в.)²³⁹. На Україні документальні, вповні виразні згадки про козаків свійських, українських, маємо з 1490-х років, а менше ясні натяки — з 1470-х років. При тім одначе в звістках, які дотикають України, і в інших сучасних слово «козак» (казак), «козацтво», «козаки» уживається в різних значіннях, які передають різні відтінки сього поняття.

Козак — степовий розбійник, добичник. З одного часу ми маємо дві такі згадки, що являють

---

consulem dicti loci quarta pars (et) relique tres quarte partes dividantur inter comune et dictos cazachos seu alios interceptores, videlicet quemlibet eorum per dimidia — *ibid.* с. 189 і теж саме с. 783).

²³⁸ Никон. III с. 62: «козаки рязанськіа на ртахъ съ сулицамя и съ рогатинами и съ саблями». В коротшій оповіданню Воскрес. л. (т. II с. 111) нема про них згадки.

²³⁹ Звістки зібрані у Иловайского *Исторія рязанского княжества* (Сочин. I с. 202).

ся zarazом найстаршими слідами уживання козацького імени на Україні. Під 1469 р. Длугош записує: «велике татарське військо, набране з утікачів, розбійників і вигнанців, яких звать вони своєю мовою козаками, під проводом заволзького хана Маняка, трома відділами напало на землі Польської корони»²⁴⁰. В 1474 р. громада м. Кафи заносила своїм зверхникам скаргу, що кілька років тому пограбували в степах великий караван їх купців «розбійники й козаки».²⁴¹ з земель в. кн. Московського, і на се вони не дістали ніякої сатисфакції, а навпаки своєвільство і сміливість «сих розбійників і иньших сусідніх зросла до того, що майже що дня чинять пребагато шкоди Кафинцям»²⁴². В обох оповіданнях імя козаків безпосередно прикладаєть ся до добичників

---

²⁴⁰ ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua kozakos appellant — V с. 530.

²⁴¹ per publicos latrones et cosachos illius domini de Mosco.

²⁴² tantum crevit libido et audacia horum latronum et aliorum convicinorum nostrorum — Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri II т. II ч. 1102, передрукований сей текст з коментарем в мойй статі: Козаки в 1470-х роках (Записки Наук. тов. ім. Шевченка LIV).

неукраїнських²⁴³, але разом вони натякають досить виразно, що назва козаків прикладала ся широко до різного роду степових добичників (*convicini nostri*, як їх називають Кафинці). Тим поясняєть ся фразеологія актів з кінця XV і початків XVI в. Хан напр. скаржить ся в 1492 р. в. кн. Олександру, що Кияне і Черкасці розбили під Тягиною татарський корабель; а в. князь відписуючи повідомляє, що він поручив трусити «козаків»²⁴⁴. Отже «козаки» — се ті Кияне і Черкасці, які промишляють в степах розбиваннем. Півстолітя пізнійше, виправдуючись перед турецьким правительством в справі пограблення Очакова козаками, польське правительство подібним же способом поясняло, що се зробили «прокляті ті розбійники, люде неоселі, що тягають ся по степах»²⁴⁵.

---

243 Порівнянне сеї кафинської скарги з дипломатичною кореспонденцією московською показує, що пограбили кафинський караван татарські «козаки» московського васаля «царевича» Касима.

244 Pulaski докум. ч. 24.

245 a perditis illis latronibus, qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur. В польськiм концепті сього листу: ci ludzie, ktorzi w Oczakowie skodi pocynieli, beli kozacy

Козак — чоловік свободний, нікому не підлеглий, над яким нема ані влади, ані екзекутиви. «Вільний козак» стало органічним поняттям в пізнійшій козачій життю. В тім же очаківськїм епізодї, правительство польське, спихаючи з себе всяку відповідальність, писало, що згода не може бути порушена «своєвільством і злочином розбійників, котрих провідниками були московські піддані, а решта люде не оселі в державах королївських, і за ними пішла вся наволоч; вони не мають постійних осель і живуть в степах як дикі звірі, живлять ся з грабунку, нічийї влади не підлягають, і через те не легко таких людей ловити й карати»²⁴⁶. Правительство Баторія на всякі скарги татарські й турецькі на козаків повторяло, що «то купа людей з ріжних народів, які ходять самопас, не мають ні постійного пробутку, ані певних законів, ані якоїсь влади над собою»²⁴⁷.

---

polni, a nie osiedli na iednem mieisczu. Збірка документів до епізоду 1545 р., видана Е. Барвінським (Набіг козаків на Очаків 1545 р.) в Записках Науков. тов. ім. Шевченка т. XVIII с. 15.

²⁴⁶ Ibid. ч. 1.

²⁴⁷ Гайденштайн (II с. 113), пор. інструкцію Баторія — *Źródła dz. IV* с. 77.

Козак — взагалі чоловік бездомний, неоселий, неприкаянний, без певного зайнятя. «Окромь осилихъ боярь и мещанъ бывають у них прихожие козаки» — читаємо в ревізії черкаського замку 1552 р., по вичисленню оселої людности міста. Подібно при Каніві, на закінченне реєстра, де вичислені бояре, міщане, слуги, вояки, люде панські й монастирські: «А окромь того бываєть там людей прихожихъ, козаковъ неоселыхъ — а бываєть ихъ не ровъно завжды, але яко которыхъ часовъ»²⁴⁸. «Козаків, людей неоселих, прихожих ніколи не держати по селах довше трох днів, і коли козак прийде до кого і коли буде відходити, все село повинно про се знати, бо від таких дієть ся по селах багато шкод і злодійства», постановляє пізнійша ревізія кременецька, і уставляє, що як би хто пустив до свого дому «такого козака, неоселого чоловіка», не повідомивши громади, або так само випустив, або перетримав над три дні, і за той час стала ся б кому шкода, — то він має за те відповідати²⁴⁹.

Зайнятя козака люстрації 1552 р. описують так: «Козаки которые домовъ тамъ въ Черкасахъ не мають, и тыє дають старосте колядки по шести жь

---

²⁴⁸ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 89 і 106.

²⁴⁹ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 114 (1563).

грошей и сена косять єму по два дни на лете толоками за єго стравою и за медомъ; а котори козаки не отходячи у козацтво на поле ани рекою у низъ, служатъ въ местехъ в наймехъ бояромъ або мешаномъ, тии старосте колядки давати ани сена косити не повинни»²⁵⁰. Першу фразу можна розуміти на двоє: що під козаками треба розуміти неоселих людей, в противствалянне міщанам, або що були такі козаки, що мали доми й тому розуміють ся в категорії міщан, а тепер мова про неоселих (при широкім значінню слова «козак» обидва толковання вповні будуть на місці, як ще побачимо). Сї неоселі козаки або ходять на свій козацький промисел, «у козацтво» в степи й низ, або служатъ за наймитів в місті. Се друге теж важне, бо відтїнює те понятє бездомного, пролетарського характеру козацтва, яке вище я зазначив; але перед усім характеристичне для нашого козака перше — його козакованне в степах, яке розкриваєть ся в дальших понятях.

Претвич, виправдуючи в своїх записках партизанську війну з Татарами, пише: «що до лягання на полю між шляхами, яке зветь ся

---

250 Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82.

козацтвом²⁵¹, — то вийшовши на степи за дуброви там такі болота, що як би й чотири чоловіки йшло, то не може закрасти ся, бо на болотах всюди їх можна вислідити — і такою службою на степах між шляхами трапляло ся міні часом не допустити Татар в землю королівську, а часом підстеріг, як вони йшли в землю королівську, підстерігав і побивав»²⁵². Так отже ще в середині XVI в. «козацтво» було технічною назвою для степової партизанської війни, підстерігання ворога в степах, щоб при нагоді його «улузати», як казали. (Се розумінне «козацтва», як бачимо, сходить ся дуже близько з тим, в яким се слово вперше приходить в наших памятках — в значінню варти, сторожі). «Козацтво» люстрації 1552 р., очевидно, ширше понятє: «іти у козацтво» в ній, очевидно, означає не спеціально тільки степове розбиванне чи пограничну війну, а степовий промисел взагалі — рибні й звірині лови і нерозлучну з тим партизанську війну. В такім більше спокійнім

---

251 Co sie dotyczy legania na polu między szlaki na straży, ktore zowią kozacwo.

252 І. с. с. 52. Пор. оповіданне Бельського, як 1516 р. Предслав Лянцкоронський вибрав ся під Очаків w kozactwo (с. 991 — оповіданне се наведене низше).

характері степових промисловців виступають перед нами козаки в однім з найранііших звісток, в уставній грамоті м. Київа 1499 р.: «Которыи козаки зъ верху Днѣпра и съ нашихъ сторонъ ходять водою на низъ до Черкасъ и далѣй, и што тамъ здобудуть, съ того со всего воєводѣ десятоє мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху або зъ низу просолныи и вялыи до мѣста кїевского, тогды маеть осмѣникъ воєводинѣ то осмотрѣти и обмытити и маеть на городъ взяти онѣ бочки рыбѣ по шести грошей, а отъ вялыхъ рыбѣ и свѣжихъ десятоє»²⁵³. Тут козаками звать ся степові промисловці, навіть прихожі люде з Полїся, що ходили на уходи й вертали ся потім з рибою й иньшими продуктами уходницького господарства.

Отже козак на українськїм Поднїпровю другої половини XV і першої половини XVI в. — се з одного боку неоселий, нікуди не приналежний чоловік, в тїм родї як *ludzie łóźni*, гультяї польського права. З другого боку се чоловік такий, що незалежно від свого становища суспільного, — чи буде то чоловік неоселий, чи оселий міщанин, боярин, пан, — промишляє в українських степах і спеціально займаєть ся тут пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальнїйше —

---

253 Акты Зап. Россіи I ч. 170.

практикує партизанську війну з Татарами. В аналогічних значіннях се козацьке імя уживало ся в тім же часі також і серед Татар, де сим іменем називали ся вільні, неприкаянні вояки, степові добичники²⁵⁴, і в світі великоросійськїм, де крім свого пограничного воєнного козацтва — донського, стрічаємо козаків в ріжних місцях в значінню наємних робітників, промисловців і певних воєнно-служебних контінгентів²⁵⁵; а навіть і на Білоруси і Литві, так далекій від татарського світу, були безземельні воєнно-служебні козаки з татарських осадників²⁵⁶.

Ні в першїм значінню — неприкаянного пролетаріату, тим менше в другім, добичницькїм, українське козацтво кінця XV і першої половини

---

254 Див. напр. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 128, 231-4, 613 — татарські козаки азовські й білгородські, тамже с. 230 — «козакъ ордынскій», с. 376-9 «козаки мещерські» (татарські, служебні московського в. князя); в Актах Ю. З. Р. II ч. 143 поіменний реєстр 24 козаків білгородських, що вступають на службу в. кн. Литовського (характеристичні татарські ймення).

255 Див. напр. звістки зібрані у Костомарова у вступі до Б. Хмельницького (вид. 1884, г. 6-7).

256 У Любавского Обл. дѣленые с. 529-30.

XVI в. не представляє з себе ніякої замітної, скільки небудь організованої суспільної верстви. З одного боку воно розпливається в тій рухливій хвилі уходників, що набігає з весною в подніпрянські міста й уходи й відливає відси з кінцем степового сезону, розпливаючись по ріжних кінцях України; з другого боку воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні верстви східно-полудневої України — особливо в міщанство. «В козацтво» ходять тутешні міщане, селяне і навіть дрібне боярство; з «козаків» рекрутують ся «почти» служебників місцевих старост і державців. Козацтво і в сім часі і довго ще пізнійше — більше зайняте ніж суспільна позиція, і тоді як про діла, походи, зачіпки козацькі стогдом стогне в тутешній українській атмосфері, козацтва як суспільної верстви, як якихось «громад», про які стільки писало ся в новій українській історіографії, — не видно й не слідно в нашім документальнім матеріалі довго-довго, майже до самого кінця XVII віку.

Поки що ми переконаємо ся про се, коротко переглянувши найстарші звістки про українську козачину, з кінця XV і початків XVI в.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й

ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Найдавнійша звістка про українських козаків (1492), звістки 1493-1499 р. і 1502-3 рр., «козаки кн. Дмитра» і «буреники»; звістки 1510 р., козацький вербунок 1524 р.

Найдавнійшу, вповні означену звістку про українських козаків ми вже знаємо²⁵⁷. В 1492 р. в.

---

²⁵⁷ Старші звістки або натякають тільки на розповсюдження козацького імени в наших сторонах, а безпосередно кажуть про козаків не-українських (як наведені вище — с. 78), або *ex post* прикладають імя козаків до українських вояків. До сеї другої категорії належать згадки Стрийковского; його згадку про подільських козаків в війні з Федором Коріатовичом (II с. 19) Дашкевич вважав найдавнійшою звісткою про українських козаків: але Стрийковский залюбки, на власну руку, уживає сеї назви (пор. Молчановского Очеркъ истории Подольской земли с. 133 і далі, де наведені приклади такої довільности). Така ж, очевидно, звістка Бельского під 1489 р., прийнята за найстаршу звістку Антоновичом, і за ним Еварницьким) — що в буковинській кампанії Яна-Ольбрахта провідниками польському війську служили *kozaki tych tam miejsc swiadome* (с. 882): в інших джерелах про них згадки нема, Бельский сам потім записує звістку про козаків під 1516 р. як найдавнійшу (с. 991). Антонович в ряд найраніших звісток про козаків ставить повстанне Мухи (Бесіди с. 15), але се рух аналогічний з козацькими рухами XVII в., а до ранньої

кн. Олександр писав до Менглі-герая: «Також писал еси намъ въ ярлыку своємъ, ижбы наши люди Кіяне и Черкасцы, пришедши Днѣпромъ, подъ Тягиною корабль твой розбили и человека одного иняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоего человека иняли и колькосъ воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягиною Черкасцы ж десять коней взяли, а тры человеки иняли и зъ собою повели. Ино намъ то несведемо, будетъ ли ся стало — ино ся то стало безъ наше воли. Про то послали єсмо до нашихъ врадниковъ украинныхъ, абы того обыскали межи козаки, а чого доискавши ся — дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди которыи будут поиманы, и статки што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будутъ вчинили, велели єсмо сказнити»²⁵⁸. Отже в тім часі термін «козак» для українських вояків був уже прийнятий, звісний в правительственныхних кругах, і ними без всяких близших пояснень уживаєть ся для

козачини не має нічого. З більшим правом притягає Каманін (Къ вопросу с. 61) звістку 1489 р. про напад людей Юрія Паца, воєводи київського, на московський купецький караван на таванській переправі (Пам. сношеній съ Польско-лит. госуд. І с. 23); се безсумніву «козакованне», але документ не називає сих людей козаками.

²⁵⁸ Пулаский ч. 24 (19/XII. 1492).

означення степових добичників.

Рік пізнійше маємо факт подібний, тільки уживанне козацького імени менше виразисте. Менглі-герай доносить в. кн. московському, що його посла Суботу, що йшов від волоського господаря до Криму, коло Дніпрового перевозу «изъ Черкасакаго городка козаки потоптали, все поймали — пѣша остали;» по словам московських агентів се були «Черкасці», і з ними «Богданъ, черкаский воеводка» (кн. Богдан Глинський) — вони тоді зруйнували Очаків²⁵⁹. Звістку сю вважаю не так виразистою, бо сих черкаських людей називав козаками тільки Менглі-герай, а він з свого, татарського становища міг від себе приложити назву козаків до сього українського походу; хоч сам похід вповні в стилю козацькім.

Дальший з ряду текст наведений вище²⁶⁰ в цілости: згадка про козаків-уходників в уставній грамоті м. Київа 1499 р. Крім сеї більшої постанови, присвяченої їм спеціально, устава кілька разів згадує про них і купців, як людей прихожих, сторонніх, що до Київа приїздять і замешкують тут.

Зимом 1502/3 р. повторилась історія з перед

---

²⁵⁹ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

²⁶⁰ Див. с. 81.

десяти літ, Менглі-герай писав про се до Москви: їхав від волоського воєводи до Криму посол, сим разом ханський; воєвода допровадив його з своєю «ратью» до границі, а хан вислав на границю їм на зустріч свою охоронну сторожу. Незважаючи на всі охоронні заходи таки напали на них на Дніпрі на перевозі «кієвськіє и черкаськіє козаки», «на судѣхъ... прїѣхав ночью». Татарська ескорта одначе кінець кінцем відбилась і втікла від них: «бились съ ними и русскихъ козаковъ побили». Не була се одначе їх побіда, а тільки вони «отъ бѣды утекли»: українські козаки Татар «топтали», вбили з них сімох, а сімох покалічили і 30 коней у них вбили²⁶¹. Назву «руських козаків» маємо й сим разом в устах хана (перед тим говорив він про козаків татарських).

Потім десь літом 1504 р. писав Менглі-герай до в. кн, Олександра, що він збирав ся висилати свого посла на Литву, але, як переказує його слова кн. Олександр — прийшла до нього вість, «штож злыи люди козаки на перевозе (знов дніпровськім очевидно, під Тягинею десь) лихое дѣло учинили, купцовъ и пословъ разогнали и скарбы и товары ихъ побрали». Се стримало посольство; хан жадав, аби литовське правительство вишукало тих

---

²⁶¹ Памят. снош. съ Крымомъ XLI с. 476.

ворохобників і заграблені ними річи. Тому що тоді хотіли доконче якось прийти до згоди з Кримом, в. князь дав місцевій адміністрації — київському воєводі й наміснику черкаському сильні накази — вишукати пограблені річи й покарати тих «злих людей козаків» (в иньшій листі — «безименные люди козаки»). І намісник черкаський кн. Василь Глинський дійсно повишукував ріжні річи й повіддавав татарським купцям, а провинників — «тих людей многихъ поймавши, шыєю казнилъ», коли вірити запевнянням в. кн. Олександра перед Татарами, — навіть «вседши на конь за тими лихими людьми гоняльъ», і багато їх тримав в арешті²⁶².

В звязку з якоюсь пригодою в тім же роді, тільки може ранійшою, маємо записку про трус вчинений у черкаських козаків ключником київським і управителем черкаським Сеньком Полозовичом²⁶³ для розшукання пограблених у

---

²⁶² Пулаского ч. 64 і 65 (кілька сповіщень в. кн. Олександра в Крим, в подібних виразах).

²⁶³ Записка ся, видана двічі (з оригіналу в Архиві Югозап. Рос. III. I ч. 1 і з копії Литов. Метрики у Леонтовича Акты ч. 641), не має дати, а датуєть ся гіпотетично 1503 роком, тому що вписана між двома документами 1503 р. Але що попередній документ має дату з цвітня, а дальший — з січня,

купців річеї, очевидно за наказом в. князя. Він знайшов товари Охматові у черкаських козаків кн. Дмитра, що «перекрали тих купців у Щурової роти»: кілька шуб біличих і лисячих і кавалок цвіковського сукна; а після одного з козаків Щурової роти, Митечка, що вмер під той час, у його «бурсника» (товариша) козака ж Каленика зістала ся штука сукна, дороге камінне, перли і золоті гудзики — не знати чи з того ж погрому чи з иньшого, бо вони були забрані «на город» як відумерщина, а не при трусі. Записка незвичайно цікава тим, що козаки виступають перед дами в відмінній ролі: як наємні вояки в місцевих компаніях. Одні служать у кн. Дмитра, себ то воеводи київського Дмитра Путятича, мабуть в полку його служебників²⁶⁴ иньші в роті якогось

тож хронологічного порядку тут нема, і записка наша може бути і з пізнішого часу. Той факт, що розпоряджаєть ся тут в Черкасах Сенько Полозович і завідає замком («на мене, на городь пришли отумерल्या речи»), промовляв би за тим, що се стало ся перед старостованнем кн. Василя Дашковича Глинського. А. Яковлев в недавній розвідці своїй про черкаських намісників Полозовича вважає черкаським намісником 1502-3 рр. Се був би дуже привабний здогад, але не легко припустити, щоб у нього потім се намісництво відібрано і тільки пізнійше дано намісництво овруцьке.

²⁶⁴ Любавский, в звязку з своєю теорією, бачив в сїм Дмитру «хрещеного татарського князька, подібного до тих,

Щура, мабуть ротмістра роти «драбів», наємних вояків, які тут в подніпрянських замках звичайно стояли. Очевидно, рота ся не складала ся з самих козаків, а козаки — як той покійник Митечко і його «бурсник» Каленик²⁶⁵ входили туди поруч иньших вояків, і тому записка зазначає від себе спеціально, що Каленик також козак²⁶⁶. Очевидно, сі черкаські

що тримали татарські роти по описи 1528 р.» (Обл. дѣленіє с. 532).

²⁶⁵ Слово «бурсникъ» в сім документі дуже інтригувало дослідників. Любавский бачив тут якихось підсусідків чи що, і виводив з того доказ козацького землеволодіння і на тім опирав свою теорію походження української козачинни від «испомѣщенныхъ Татаръ» Київщини (Обл. дѣленіє с. 531-2). Тепер, з виданням судних книг Литов. Метрики значінне сього слова перестало бути неясним: се слово значить товариша, колегу. Так в однім процесі (1520) виступає перед нами слуга кн. Острозького Ірик Михнович «съ товарищемъ своимъ Коптемъ», а в дальшій оповіданню називає його своїм «бурсникомъ» («потомъ звадил ся зъ бурсникомъ моимъ съ Коптемъ»), і з оповідання видно, що се справді були собі кумпани, люде одного становища (Литов. Метрика I с. 1417). В такім значінню се слово уживаєть ся й на иньших місцях — *ibid.* с. 9 і 1439.

²⁶⁶ Отже не вважаю оправданим погляд, що се був спеціально козацький поділ на роти — що то вони були організовані в роти (сей погляд новійше у Яблоновского *Ukraina* с. 413). Принаймні документ не дає скільки небудь

добичники-козаки могли вступити у воєнну службу по своїх степових подвигах, або й серед служби взяти участь в такім поході — хто знає чи не була вмішана в сю справу сама місцева адміністрація, сам «славний козак» Полозович й місцеві ротмистри, тільки супроти великокняжого наказу з ролі учасників чи протекторів походу мусіли перейти до ролі слідчих судів та розшукувати пограблені річі, як се нераз бувало, і знаємо се часом документально (порівняти пізнійші докори в князя місцевій адміністрації, що вона для свого пожитку дозволяє козакам на улуси татарські наїзжати, а потім з добичею з ними ділить ся)²⁶⁷.

Про пізнійші козацькі походи на Татар маємо загальну звістку в цитованій уже мною реляції Макарця Товмача з 1510 р. Він оповідає, що хан хоче розвалити старий Очаківський замок, а поставити новий на устю Бога, на розі між Дніпром і Богом, і против того нового замку вибудувати «бойницю», і в ній поставити гармати й перетягнути через Дніпро ланцюхи, «аби твоєї милости людемь (з в. кн. литовського) нельзо переґжджати ни в верх ни в низ». «У Товани рґчка

сильної підстави для такого погляду.

²⁶⁷ Акты Ю. З. Р. I ч. 105 (1541).

Ярыймова обойшла кругъ острова а в Днѣпръ зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоее милости мимо города татарскіи, и туо речку на весне маеть лесою переплести и каменемъ засыпати, штобы козаки туда не переходили»²⁶⁸. Мова йде, очевидно, про походи козаків на човнах, значнійшими партиями, в околиці Очакова й на чорноморське побереже, що чинили — вони в тих літах, 1505 — 1509. Близших подробиць про них в джерелах не маємо.

Ріжні иньші війни й битви, в пізнійшій традиції звязані з козацтвом і в тій формі передані потомству — як походи «славного козака» Остафія Дашковича з кінця першого і початків другого десятиліття XVI в., як подвиги «Русака Полоза, славного козака» в сій формі передані Бельским²⁶⁹ — в старших, сучасних джерелах не мають козацького імени в польських кругах се імя тоді ще

---

268 Пулаский ч. 120; текст має сильні помилки — спрявляю їх дещо.

269 Wasyl w. ks. moskiewski przysyłał mu (Глинському) na pomoc Ostafija onego sławnego kozaka — с. 944, і низше с. 949: których był wodzem Ostafi Daszkowicz kozak niepospolity (під р. 1508). Cześć ich zagonów (татарських) Polus Busak, sławny kozak pogromił (с. 950).

було дуже мало знане. Навіть голосний похід Предслава Лянцкоронського під Білгород, що з легкої руки Бельського для пізнішої традиції, на цілі століття, аж до XIX в. включно став фактом епохальним, «початком козачини»²⁷⁰, в джерелах сучасних не має козацького імени²⁷¹. Аж з 1524 року маємо звістки про козаків яко таких. Одна говорить про напад черкаських козаків на

---

270 У Бельського: *Których (wojaków naemnych) się zebrawszy tego czasu kilka set z Przeclawem Lanckorońskim jechali w kozactwo pod Biłagród, zajęli dobytek turecki i tatarski, pędzili do domu; Tatarowie i Turcy pogoniwszy je u Widowego jeziora bili się z nimi, przemogli je naszymi i z korzyścią się wrócili. A natenczas się dopiero kozacy u nas się wsczęli* (с. 991).

271 В новійшій монографії про початки козачини, І. Каманіна, на перші два десятиліття XVI в. кладуться ще дві події з історії козачини: надання козакам першого привилею великим князем і повстання козаків проти правительства (с. 78-81). Перше опирається на пізніші ампліфікації козацької традиції про першого гетьмана козацького, що основою своєю має записку Бельського про початок козаків 1516 р. (з різними поправками й відмінами в датах). Друга звістка опирається на записці про погром польського й литовського війська під Сокалем в 1519 р. (див. вище. 28), тільки змінений одним з пізніших компіляторів (або через непорозуміння, або через кепський здогад) в тім напрямі, що Татари за порозумінням з Поляками бють «наших» (себто Волинян) — *Сборникъ лѣтописей Юж. и Зап. Рос.* с. 75.

кафинських купців — козаки пограбили їх і побили, і хан грозить ся за се йти на Україну²⁷² Друга далеко важнійша. Се згадка про те, що вже десь зимою 1523/4 р., або й ще ранійше в. князь рішив організувати пограничний корпус з козаків і для того поручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмитичу, пограничним старостам, наwerbувати на державну службу козаків і з ними вчинити похід далі Дніпром. Не вважаючи на те, що рада в. кн. Литовського занедбала великокняже розпорядженне й не прислала для того козацького війська грошей і сукон, Полозович і Кмитич вчинили похід під Тавань і вели дуже користну боротьбу з Татарами, так що в. князь проєктує організувати з козаків постійну значнійшу міліцію, тисячу або й дві, та розложити їх залогами против Татар²⁷³ Про сей проєкт будемо говорити пізнійше; нам тут він інтересний як симптом

---

²⁷² Рада в. кн. Литовського писала до в. князя: *Scriptum esse ad nos a dno Eustachio capitaneo in Czerkassy et Kanyow, quod Sahath Kirej imperator atque Aslam soltan scripserunt illi, aggravantes sibi plurimum de mercatoribus caffensibus per cozacones de Czerkassy occisis et spoliatis, promittentes ob noc venire ad depopulandum dominium mtis vre — Acta Tomiciana VII c. 51.*

²⁷³ Документы арх. юстиції I с. 523.

невпинного розвою козачини, її чисельних сил і воєнної енергії. Бо проєкт сей не міг виникнути інакше. Він не лишає сумніву, що протягом всього другого десятиліття неустанно розвивала ся козацька партизанська війна і хоч джерела наші не згадують козаків яко таких, але в тих ріжних епізодах боротьби з Татарами, які переказують вони нам з тих часів, проявляла себе власне козачина.

Провідники козацькі в традиції і провідники дійсні: Юр. Пац, Богдан Глинський і Дмитро Путятич, Сем. Полозович, Ост. Дашкович, його відносини до місцевої людности, Предслав Лянцкоронський й иньші західні пограничники, Бернат Претвич. Рідкість документальних згадок про козаків і причини сього. Учасники козацьких походів випирають ся їх. Участь місцевої адміністрації й шляхти в козацьких походах, згадки Лубенєцького про шляхетське козакуваннє, брак козацької верстви, елементи, що брали участь в козакуванню, неорганізованість козацтва як верстви

В пізнійшій козацькій традиції й історіографії української козачини деяким пограничним старостам, або иньшим проводирям козацьких експедицій, більш або меньш припадково переказаних польськими хроністами, припала честь

бути організаторами козачини й її гетьманами, в дусі пізнішого значіння сього уряду — всенародніх вождів України. Грабянка, автор першої «наукової» історії козачини визбирав такі ймення козацьких провідників, записаних ним в гетьмани: «в року 1506 былъ первымъ гетманомъ Прецславъ Лянцкоронскій, а в року 1514 будучи гетманомъ запорожскимъ нѢякійсь козакъ Венжикъ Хмельницкій розбилъ великую орду въ ПолщѢ подъ Заславемъ, потомъ былъ гетманомъ Димитрій князь Вишневецкій, а по немъ Евстафій князь Ружинскій»²⁷⁴. Вихідною точкою послужила й тут таж записка Бельського про початок козаків в 1516 р., в «козацькім» поході Лянцкоронського на Очаків, тільки її дата в якійсь компіляції була помилена на р. 1506, так само як записка про побіду «Венжика козака Хмельницкого» під Заславом з під 1534 р.²⁷⁵ була перенесена, мабуть також помилкою, під р. 1514. Правда дата походу Лянцкоронського була одначе пізнійше справлена, а з тим на перше місце серед козацьких гетьманів поставлений був иньший традиційний «славний козак» Остафій Дашкович, ще в історіографії XVIII

---

²⁷⁴ с. 20-1.

²⁷⁵ Як читаємо її у Стрийковського с. 397.

в.²⁷⁶, а українські історіографи XIX в., при всіх ваганнях в дальших іменнях, усталили на довго сих двох перших гетьманів — першого Дашковича, другого Лянцкороньского²⁷⁷. В звязку з тим все більше рішучо переносила ся на перші десятиліття XVI в. й організація козачини, звязувана з іменем Дашковича уже в першій половині XVII в.²⁷⁸, але в пізнійшій традиції покрита більш популярними оповіданнями про реформу Баторія. Після того як

---

²⁷⁶ Так у Нігельмана: «въ самомъ началѣ 16 столѣтія одинъ изъ украинскихъ жителей и уроженецъ города Овруча, именемъ Дашкевичъ, назвавшись хетманомъ, собралъ нѣскольکو одноземцевъ своихъ, наименовавъ ихъ козаками, именемъ отъ Татаръ заимствованнымъ (і воював з Татарами), за что въ 1505 г. испросилъ отъ короля польскаго Жигмунда перваго земли въ кievскомъ и браславскомъ воеводствахъ для пространнѣйшаго оселенія сихъ воиновъ» (с. 14); теж в Переписи, вид. Білозерським. Відси потім дата 1500 р., як початок гетьманства (як в історії Маркевича). На хронологізацію, хоч дата походу Лянцкороньского була вже поправлена, все таки впливала стара дата 1506 р., і тим очевидно поясняєть ся, що Дашкевича посунено на самі початки XVI в., і його привилей положено на р. 1505.

²⁷⁷ Про вагання в сій справі див. в прим. 3.

²⁷⁸ Розумію головню оповіданне Старовольского — наведене в прим. 3.

Дашковича і Лянцкоронського знов висунено на перший плян, як перших гетьманів козацьких, на початки XVI в. почала переносити ся й організація козацького війська, незалежно від тих старих, забутих переказів. В найбільше рішучій формі зробив се автор Історії Русів (зв'язавши одначе сю організацію чомусь з іменем Остафія Ружинського, чоловіка з другої пол. XVI в.), і його оповідання при всій анахроністичности довго приймало ся в пізнійшій історіографії.

Та навіть і по тім, як з громадженням історичного матеріалу все більше розлітали ся хмари здогадів і фантазій сплетених старшими й новішими історіографами української козачини, ся пара: черкаський намісник Остафій Дашкович і Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський зістали ся, можна сказати, аж до наших часів в ролі геніїв-опікунів української козачини, як її перші організатори й провідники. Тим часом не були вони ані організаторами козачини, ані першими в ролі привідців «козацьких» походів, і своє значінне на сїм полі вони мусять розділити з багатьма иньшими репрезентантами української адміністрації, які так само старали ся використати козачину, як побутове явище, в інтересах оборони українського пограниччя з ріжних мотивів брали участь в «козацтві».

Першим з українських адміністраторів, замішаних в «козацтво», в нашій матеріалі виступає

київський воєвода Юрій Пац: в 1489 р. його люде (Юрьєвы люди Пацевича) погромили московських купців на Дніпровім перевозі²⁷⁹. На скільки сам він особисто був у се вмішаний, не видно. Його люде, судячи по іменам провідників: «Богдан та Голубець та Васько Жила», се мабуть не організований похід київських рот, а свобідний набіг «козаків», що служили в «почтах» київського воєводи, хоч вони й не виступають в сій звістці під козацькою назвою: як ми вже знаємо, технічним терміном ся назва стала не скоро.

Активнійше виступає сучасник Паца намісник черкаський кн. Богдан Глинський. Ми не знаємо, коли настав він в Черкасах — мабуть ще в 1480 роках²⁸⁰; в 1495 р. бачимо його вже намісником

---

²⁷⁹ Памятники снош. съ Литов. госуд. I с. 23. Згаданого тут Богдана, провідника нападу, Каманін (с. 62) і Яковлев (с. 343) вважають кн. Богданом (Глинським). Се трудно думати: по перше — дуже він не гонорно тут названий, без титулу, по друге — чому він виступав би на чолі воєводиних людей, а не своєї власної дружини?

²⁸⁰ Яковлев в своїй розвідці про черкаських намісників (с. 344) наводить записку з 1488 р. про наданне пушкарю черкаському і по ній «там же князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа (чит.: мита) в Київѣ»; але се «там же» мабуть вказує не на Черкаси, а на місце надання. Помиляєть ся д. Яковлев, кажучи, що кн. Богдана взяли Татари в неволю:

путивльським. Одинокий певний похід його знаємо в 1493 р., коли віддячуючи ся за татарський наїзд, він разом з «царевичом Уздемиром» ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менглі-гераєм «город» (Очаків), забрав в нім на «30 тис. алтин» грошей, і людей ханських 64 по части побив, по части забрав в неволю; тоді ж пограблено московського посла Суботу, що їхав до Криму з Волощини, й хан називає сих грабителів «козаками черкаськими»²⁸¹. Хоч тут назва «козаки», як я підносив, не має сильно-вираженого технічного значіння, але можемо прийняти се за певно, що похід справді був вчинений з участю козаків, і дуже можливо, що й деякі иньші походи Черкасців з кінця 1480 років і потім в 1490-х робили ся з участю Б. Глинського.

Про наступника Паца на воєводстві кн. Дмитра Путятича знаємо вже документально²⁸², що в його «почтах» служили черкаські козаки: вище згадано трус у «козаковъ черкаскихъ — князя Дмитриєвихъ козаковъ»; Щурова рота, де теж

в реляції татарській, ним вказаній, про се нема нічого.

²⁸¹ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

²⁸² Як вище, с. 85.

служили черкаські козаки, згадані в тій же записці, могла бути ротою як київської так само й черкаської залоги. Спеціально козацьких рот чи полків в сих згадках нема ніяких підстав бачити: се було б антиціпацією, судячи по иньших фактах еволюції козачини. Воєвода набирав до своїх почтів козаків, і вони ж служили в місцевих ротах.

З наступників кн. Богдана з козачиною в нашій матеріалі звязуєть ся імя Сенька Полозовича, управителя черкаського староства на початках XVI в. Він був ключником київським в 1490-х рр., потім намісником овруцьким (коло 1510), державцем річицьким, але при тім, як оден з корінних київських землян, все виступає в наших звістках як оден з героїв пограничної війни з Татарами. Сучасник Децій знає його як «славного руського вояка»²⁸³; у пізнійшого Бельского він славить ся як «Полоз Русак славний козак»²⁸⁴ — все з нагоди побіди над татарськими загонами в 1508 р. Потім в сучасній кореспонденції маємо згадку про його побіду над Татарами в 1511 р.²⁸⁵ Але в найбільш

---

²⁸³ Polusz miles ruthenus insignis — під р. 1508 (с. 35).

²⁸⁴ Polusz Rusak, sławny kozak — під тим же 1508 р. (с. 950).

²⁸⁵ Див. вище, с. 25.

характеристичній ролі, як ініціатор ширшої організації козацької й провідник козацького війська, виступає він перед нами в 1520-х рр., разом з іншим київським паном Криштофом Кмитичем, сином теж черкаського намісника, державцем чорнобильським. Хоч правительство литовське не дало їм ніякої підмоги на те, щоб зібрати козацьке військо, Полозович і Кмитич, «собравшы малый почоть козаковъ, на низъ Днепром до Києва и далее до Тованя на службу нашу ходили», як писав в. князь до панів-рад литовських. «И тамъ будучы послугы своеє намъ немало вчынили и тыхъ людей неприятелей всихъ Татаръ, которые в паньстве нашомъ были, тыждень через Днепръ не пропустили, и на каждый день з ними бытву мевали и иныхъ били, а иншии сами потонули»²⁸⁶.

Та славу й значінне Полозовича, як провідника й організатора козацького, покрила слава іншого черкаського намісника Остафія Дашковича. Був се також як Полозович місцевий чоловік, знавець місцевих відносин, завзятий вояка, герой пограничних воєн; його діяльність, аналогічна з діяльністю роля Полозовича, але яркійша, шумливійша, інтензивнійша, закрила

---

²⁸⁶ Документи арх. юстиції I с. 523.

фігуру його попередника і для пізнійших часів зробила з нього найвизначнішого репрезентанта дніпровської козачини. Хоч то треба піднести, що в сучасних актах з Дашковичом ніде не зв'язується козачина як назва, як термін.

Дашкович був київським паном-землянином з походження — тут були його маєтності «отчызныи матерыстыи»²⁸⁷. Але на політичну арену виступає він на Білорусі: на початку XVI в. під час війни Литви з Московією був він комендантом Кричева; перед тим був він «воєводою во многихъ мѣстѣхъ» на пограниччю, але про сю його службу не маємо ближших відомостей²⁸⁸. В 1503 р., обмовлений за щось перед в. кн. Олександром, Дашкович постановив попроситись із ним і здавши замок дворянину господарському П. Епимаховичу, він перейшов, уже по уложенню перемиря між Московією й Литвою, на службу в. кн. московського. В. кн. Олександр жадав, щоб його видали йому як зрадника, але в. кн. московський на се не пристав, трактуючи перехід Дашковича в душі старого права

---

²⁸⁷ Акты Ю. З. Р. II ч. 117; про різні баламуцтва про Дашковича див. прим. 3.

²⁸⁸ Памятники снош. съ Лит. гос. I с. 447-8, 470, Воскр. I с. 24.

свобідного переходу «бояр і слуг вольних»²⁸⁹. Щоб оправдатись перед в. кн. Олександром в зложенних на нього обвинуваченнях, Дашкович приїздив за охоронним листом в 1505 р. на литовський сойм в Берестю і оправдав ся дійсно: був реабілітований, і маєтності йому вернено²⁹⁰. Але очевидно, він лишив ся ще на службі московській, і під час повстання Глинського приходив йому в поміч з московським військом²⁹¹. Тільки по погромі повстання Дашкович вернув ся до Литви і переносить свою діяльність на Україну. З початку він дістав в державу Канїв, потім, в р. 1514 до Канева придано йому й Черкаси, і обидва староства лишили ся в його руках до смерти, двадцять літ з верхом.

В сїм періоді його спеціальністю стають справи татарські: охорона України (вся східно-полуднева Україна подніпрянська належала до його уряду як канївського й черкаського старости), зносини й дипломатичні пересправи з Татарами. В польсько-литовській державі вважали

---

²⁸⁹ Памятн. снош. съ Лит. гос. I с. 469-70.

²⁹⁰ Литов. Метрика I с. 770-1

²⁹¹ Див. в т. IV 2 с. 486.

його незрівняним спеціалістом на сім полі. В сучасній записці про похід під Очаків так розписуєть ся репутація Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у Татар, «бо багато мав побід над Татарами, не раз також був провідником Татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобичею. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом Татар. Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і часто буваючи на розвідах, він зіставав ся не пізнаним в їх таборі: його вважали за Татарина і завдяки тому довідавши ся про їх справи, він розбивав їх на голову, а післанців татарських, посланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудою проходили Татари²⁹² Знаємо його похід з Татарами на Сіверщину в 1515 р. і голосний похід на Москву в 1521 р.; в. кн. Жигимонт прислав за сі подвиги почесні дарунки Остафію: оксамит і сукна і 50 кіп грошима. По сім Остафій послує в Крим і зараз по тім — пустошить його близше незнаним способом, під час усобиць по смерти

---

²⁹² Acta Tomiciana XI c. 233.

Магмет-герая²⁹³ Пізнійше він також бере участь в кримських усобицях, і використовуючи їх для набігів на Татар (в роді голосного походу під Очаків 1528 р.), підтримує кримських претендентів. Так під його опікою, в сусідстві Черкас, шукав захисту при кінці 1520-х рр. претендент Іслам-герай, і се стягнуло на Дашковича похід хана Сеадат-герая: він приходив в 1532 р. на Черкаси, з яничарським військом і великою артилерією, щоб поконати невгомонного сусіда, але міста не здобув, і по тринадцяти днях безуспішних зусиль, як оповідав польський хроніст, запросив Дашковича на зїзд і запив з ним союз і братерство. Дашкович їздив з трофеями сеї голосної кампанії на зїзд до Пьотркова — з кулями від гармат, якими обстрілювано Черкаси, і там йому складали великі компліменти й дарунки. Там же він висловив свої памятні поради про заложенне постійних залог на Дніпрі на татарських перевозах, для оборони України²⁹⁴. Се був його останній тріумф, він умер

---

²⁹³ Про се у Карамзіна VII с. 78 (без показання джерела воно не звісне й досі).

²⁹⁴ Бельский с. 1055 і 1059, пор. записку сучасного дневника про приїзд Дашковича на сойм в Monum. Poloniae V с. 899.

незадовго (1535), не полишивши потомства, ні жінки (не знати, чи й був жонатий), за те роздавши багаті надання на монастирі, як належало «чоловіку рицерському». Серед місцевої людности лишив він память не особливо світлу своїми «новинами», як ми бачили вже по части. Збиваючи засоби на свої військові «почти», на оборону замків і на свої военні потреби, сей суворий пограничник держав зелісною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд, позаводив ріжні побори й оплати, обмежив місцеву людність у свобіднім користуванню уходами і всякими иньшими вигодами, і його «новини» стали потім вихідною точкою для довгих спорів місцевої людности, що не могла помирити ся з утратою старих свобід, і вела завзяту війну з пізнійшими старостами, які не маючи сил і авторитету Дашковича, вели далі його фіскальну політику. Зараз по смерті Дашковича «войт і всі мішане міста Черкаського» заносять в князеви скаргу «штожь дей якъ держаль отъ насъ тотъ замокъ Черкасы небожчихъ панъ Остафей Дашковичъ, ино дей въ тотъ часъ кривды ся великія имъ отъ него стали»: він вийняв з юрисдикції громади багато людей і перевів їх на послугу замкову і під його присуд; відобрав міські уходи на Дніпрі й Сулі і почав роздавати їх за оплатами «людемъ обчымъ»; почав з здобичи уходників брати половину риби або звіря; забрав на замок

доходи з корчми; завів примусову продажу риби й меду на замок; збільшив старостину частину в добичі воєнній, козацькій спеціально і т. д.²⁹⁵.

Се не перешкодило одначе пізнійшій українській історіографії зробити з Дашковича репрезентанта громадського, народоправного елемента, хоч в дійсности, як бачимо, власне сьому громадському елемента він сильно дав ся в знаки.

В західнім, побожським районі, на браславсько-подільським пограничу, пізнійша традиція звеличала особливо ролю й значінне Предслава Лянцкороньского, старости Хмельницького, анальоґічно, але з далеко меншим правом ніж се зробила з Дашковичом. У сучасників центральною фігурою тутешньої оборони й боротьби з Татарами аж до самої своєї смерти в 1530 р. виступає кн. Константин Ів. Острозький, *summus cum Tartaris belli gerendi imperator*, як його називають сучасники ²⁹⁶. З свого титулу винницького і браславського старости він був офіціальним сторожем литовського Побожа, а як гетьман в. кн. литовського, перший магнат Волини і взагалі чоловік незвичайно авторитетний і

---

²⁹⁵ Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 6-7. II с. 367-8.

²⁹⁶ Див. вище с. 32.

поважаний, він в другім і третім десятиліттю був шефом цілої української оборонної організації. Його останній триумф над Татарами в 1528 р., був оваційно святкований: по всій Польщі «кн. Константина до небес виносили найбільшими похвалами, і коли він скоро по тім приїхав до Кракова до короля Жигимонта, той прийняв його з найбільш вишуканими почестями, в присутности всього двору і коли він вїздив в город і замок, перед ним несли воєнні знаки, забрані від ворога в сій війні, й вели перед ним забраних в неволю Татар»²⁹⁷.

При нім на другім пляні стояли подільські старости, начальники наємного війська й стражники — начальники сторожі, що завідали обороною коронної границі. Серед них в сучасних джерелах на першім пляні Станислав Лянцкоронський, староста камінецький і стражник (*exsubiarum praefectus*) в другім десятиліттю, його наступники в стражництві Якуб Струсь (від 1520 р.) і Микола Сенявский, пізнійший гетьман, начальники наємного війська Ян Сверчовский (старший), Якуб Сецегіньовский, старий пограничник, брат Станислава Предслав Лянцкоронський староста Хмельницький, Юрій

---

²⁹⁷ Ваповский с. 218.

Язловецький, тоді ще молодий воєвничий магнат, герой нещасливого походу під Очаків 1528 р.²⁹⁸. З них в пізнійшій традиції найбільш пощастило Предславу Лянцкоронському — в сучасних звістках не так дуже замітному. Старовольський в своїх *Sarmatiae bellatores* звеличав його як гідного ученика Конст. Острозького, як лицаря, вишколеного в рицарській штуці сучасної Європи («пройшовши цілу Європу, побував також в Єрусалимі і в ріжних варварських краях, і там багато навчив ся з воєнної штуки і вернувши ся до дому, покористував ся тим: в воєнній штуці багато відмінив і нового завів»)²⁹⁹.

В 1530-х рр. зачинав свою службу на Поділю як ротмістр Бернат Претвич, від р. 1540 староста новозбудованого барського замку, оден з найбільш

---

²⁹⁸ Всіх їх біографії у Старовольського *Sarmatiae bellatores*, але риторичні й дуже бідні реальним змістом

²⁹⁹ *Sarmatiae bellatores* вид. 1631 розд. LXXVII. В наших часах сі старі компліменти, пересоливши їх ще більше (за Кулішем), повторив Еварницький: у нього Лянцкоронський «извѣстенъ былъ какъ лучшей полководецъ своего времени, много путешествовавший по разнымъ странамъ Европы и Азии, изучивший всѣ боевые приемы лучшихъ европейскихъ и азиатскихъ полководцевъ» (Исторія запорож. казаковъ II с. 9-10).

славлених пограничників³⁰⁰. Про його казали: za pana Pretwica wolna od Tatar granica; налічували 70 його битв з Татарами, і в усіх він, мовляв, побивав їх. Найбільш прославленим епізодом був його похід під Очаків 1541 р., оповіджений Бельским: «незадовго перед тим Татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Винниці й по інших місцях. Бернат Претвич гербу Вчеле, староста барський, вартий пам'яті у всіх нас Поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і Черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю люде були на кораблях: везли їх в Кафу на продаж. Плакав, дивлячи ся на їх біду, промовляючи: як би я радий був вас виратувати, коли б міг. За те славно помстив ся за них, порубавши дітей татарських, і жінок їх, або потопивши, коли вони утікали на воду. Черемиси стріляли на воді як качок. З добичею вернув ся до дому і другого року то повторив»³⁰¹. В своїх мемуарах, предложених в 1550 р. соймови в

---

300 Видавець його мемуарів Любомірський знав його з рахунків ротмістром на Поділю від 1537 р. (Bibl. Warszawska, 1866, III с. 47). Про його діяльність як барського старости див. мою книгу Барское староство с. 100 і далі.

301 Вид. Туровского с. 1085.

відповідь на турецькі скарги, Претвич дав нам цікавий образ тодішньої пограничної війни, вже використаний нами вище. Шефом і учителем своїм і своїх товаришів називає він гетьмана польного Сенявського — може й занадто, з гречности перебільшуючи його ролю, та ховаючи ся за його повагу супроти невдоволення двору з причини турецьких скарг. Своїм ближшим товаришем в пограничній війні з Татарами 1530-х років, як ми бачили, називає він кн. Семена-Фридриха Пронського, старосту винницького і браславського, а в 1540-х роках кн. Федора Сангушка також старосту винницького і браславського, потім володимирського († 1547), Богуша Корецького, що старостував також в Винниці і Браславі в кінці 1540-х років, князя Дмитра Вишневецького (славного Байду)³⁰². Се розумієть ся — тільки більш менш випадком названі ймення героїв тодішньої пограничної війни.

Зв'язь сеї пограничної боротьби з козачиною тут, на західнім театрі сеї війни, виступає в офіціальнім, сучаснім матеріалі ще рідше, ще слабше і випадковійше, ніж на Подніпровю — хоч і там вона, як ми бачили, в сучаснім матеріалі также зрідка тільки проступає. Діяльність Пред.

---

302 Див. вище с. 64.

Лянцкороньського, героя пізнійшої козацької традиції, фундатора козачини, в сучасних звістках ні одною йотою не звязуєть ся з козацьким іменем. Голосний похід на Очаків Претвича в пізнійшій оповіданню (Бельського) представлений ділом козацьким, але в записці Претвича³⁰³ про козаків в сій поході не згадано й словом. Від козацького нападу на Очаків 1545 р. вся адміністрація литовської й польської України відхрестила ся руками й ногами; польські слідчі, очевидно на підставі пояснень Претвича чи його служебників, поясняли, що то «козаки з в. кн. Литовського через волость Барську, Претвичовим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронної території, ходять брати добичу на Волощину і на улуси й чабанів турецьких, і се для того так роблять, аби ввести в підозрінне у сусідів Претвича й иньших пограничних людей з корони Польської». Польські агенти спихали справу на старост литовських: вони зловили якогось козака Івашка, одного з козацької ватаги, і той показав на слідстві в Кракові, перед двором королівським, що «вони ходили тепер на Волощину за відомістю й наказом кн. Федора старости володимирського, а иньшим часом ходять

---

303 Його оповіданне наведене вище с. 63-4.

на Тягиню й Очаків»³⁰⁴. Сі пояснення одначе зістали ся секретом польського правительства³⁰⁵.

---

³⁰⁴ Збірка документів про сей напад 1545 р. (з Acta Tomiciana) видана Е. Барвіньским в Записках т. XVIII ч. 2.

³⁰⁵ Окрім згаданої збірки з Acta Tomiciana, маю в руках ще оден документ, який показує, що кн. Сангушко дійсно був скомпромітований в тім епізоді: *Testimonium generosi Bernardi Prethwicz capitanei barensis contra Demetriuni filium ducis Chwiedori Wlodimirski. Sigismundus etc. Significamus tenore praesentium etc., quod constitutus personaliter in praesentia nostra regia generosus Bernhardus Prethwicz statuit testem generosum Hyeronymum Szyenyawsky palatinidem belzensem personaliter coram nobis, qui testimonium praestitit praesensque adfuisse se dicit, quando praedictus generosus Bernardus Prethwicz ostendit literas serenissimi domini regis junioris nobili Demetrio, filio ducis Chwiedori Wlodimirski, quibus sua majestas serio prohibuerat omnibus capitaneis, in confiniis agentibus, ne vel ipsi ad rapinas aegendas in Oczakow aut alia caesarea Thurcarum dominia descenderent aut proficiscerentur, aut homines quoscumque mittere auderent. Quas tum literas ipse Prethwicz dicit, quod Demetrius negabat se vidisse aut sibi per ipsum Prethwicz esse oblatas vel ostensas. Insuper dux Demetrius Wiszniowieczki et nobilis Ioannes Hrynko coram nobis per literas sub sigillis eorum sunt testati ejusmodi literas et prohibitionem severam serenissimi domini regis iunioris praefato Demetrio esse per praedictum Prethwicz ostensas et explicatas, quod idem personaliter probare se submittunt aut coram nobis aut serenissimo domino rege iuniore filio nostro charissimo, quando illis a nobis aut serenissimo domino rege iuniore locus et tempus data fuerint et praescripta, — harum testimonio literarum quibus sigillum nostrum est*

Даремно турецьке правительство заявляло, що ініціаторами сього нападу були: старости пограничних замків, перед усім Претвич, Сангушко, Пронський (не знати, чи староста черкаський Андрій, чи воєвода київський Семен, давнійший староста браславський).³⁰⁶ Польське правительство стало на тім, що похід вчинила степова наволоч, переважно з московських підданих, а дуже мало — литовських, над якою

---

subimpressum. Datum Cracoviae feria sexta in octava visitationis virginis Mariae anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo sexto regni vero nostri quadragesimo. Relatio magnifici Thomae de Sobota regni Poloniae canicellarii (Метрика Коронна кн. 70 л. 605). Тут виступає, як бачимо, ціла компанія пограничників, що фігурує і в записках Претвича: кн. Федор і його син, сини Мик. Сенявского, кн. Дмитро Вишневецький; тільки як в записках Претвича вони представляють ся приятелями-товарищами, то тут, супроти гніву короля, сердечно спихають оден на другого вину.

³⁰⁶ S państwa wassego s Polski z nikоторich zamkow przotkiem z Braczlawia Izaczko, a Masslo z zamku tess wassego s Cerkass na imie Karp, Jan Dersko — cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzi panowie ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski, Pronski, y z innich panow rozkazania ci bendącz glowami, sprawiwssi ssobie trzidzieisczi y dwie szaiky, wodą przissli... pod zamek nasz Oczakow — ibid. ч. 8. Як бачимо з усього, Турки мали про організацію походу досить докладні відомости.

нема ніякої ексекутиви, і щоб не розмазувати справу, поспішило заплатити шкоди турецьким підданам. Претвич в своїх записках тільки оден однїсенький раз прохопив ся про свої звязки з козаками. Оповідуючи про свою засїдку, вчинену Татарам, коли вони погромили риболовів браславських (десь в р. 1548), він пише: «їдучи в степи, полишив я кількадесять служебників — стерегти на Кучманськім шляху, над ними був Бернашевский з козаком старшим³⁰⁷, і за тиждень по моїм виходї вони вистерегли білгородських Татар... що йшли просто на Бар; пішли за ними й догонили за 4 милї від Бару, побили, а декотрих живцем узяли». Ся припадком упущена звістка дуже інтересна, особливо як звязати її з тими виясненнями турецькими, і оповіданнем не дуже пізнійшого Бельского про козаків в Претвичових походах. Такі замітки Претвича як та, що практикована ним сторожа на шляхах зветь ся «козацтвом», або що в походї Претвича з иньшими панами й старостами на Татар був у них «асавулом» кн. Корецький — найліпше показують, як

---

³⁰⁷ Nad któremi byl Biernaszewski z kosakiem z Tarszem — так в виданню (I. с. с. 58); очевидно треба читати: ztarszem або starszem. «Старший козацький» кількадесять літ пізнійше вже звісний нам як, офіціальна, назва козацького ватажка.

пересякнена була козацькими елементами вся отся погранична війна з Татарами.

Не підлягає сумніву, що на цілім просторі від Київа й Черкас до Бару й Хмельника протягом всеї першої половини XVI в. погранична боротьба з Татарами й партизанська війна тими всіми правительственними агентами — сторожами, державцями, гетьманами, стражниками, ротмістрами, й ріжними панами, що з власної охоти віддавали ся сьому пограничному спортові, вела ся з участю козаків і елементом козацьким в дуже значних розмірах. Згадки про козаків в сучасних джерелах, рідкі й скупі, тільки кидають промінчики світла на сю практику, що в дійсности була явищем постійним, звичайним, можна сказати — нормальним. Коли в джерелах сучасних з київських воєвод тільки кн. Дмитро Путятич, з черкаських намісників тільки кн. Богдан Глинський, з овруцьких Сенько Полозович, з житомирських кн. Корецький, з браславських кн. Сангушко, з барських Претвич більше документно звязані в сучаснім матеріалі з козачиною: уживають козацьких сил до своєї боротьби з Татарами, виступають на чолі козацьких ватаг, — то в дійсности, можна сказати, всі скільки небудь визначні учасники сеї пограничної боротьби робили се: уживали козацьких сил і «козакували» разом з козаками. Не тільки «Русак Полоз» або

Остап Дашкович, але всі визначніші старости черкаські починаючи від кн. Богдана Глинського — Кмита Олександрович, Іван і Василь Дашковичі Глинські (брати Богдана в других), Андрій Немирович, пізнійший воєвода київський, звісний учасник війн з Татарами — всі вони були такими ж «козаками», якими пізнійший Бельський рекомендує нам Полозовича й Дашковича, тільки більше або менше «славними». Козакували державці браславські як старий Константин і молодий Іля Острозькі, як Сангушки, Пронські, Корецькі. Козакували ротмістри литовські й коронні й магнати в роді Язловецьких (похід 1528 р.), Сенявських (Ярош і Микола сини воєводи белзького), Вишневецькі (як славний кн. Дмитро). «Руські землі» за короля Августа мали багато молодіжи охотної й гречної (sic), з котрою багато мали роботи Татари, від них відбиваючись», — споминав за свіжої памяти Ан. Лубенецький; «такі були Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Станислав Замойский, Потоцький. Влодек, кн. Вишневецькі, Збараські, Заславські, Корецькі, Рожинські й иньшої значної шляхти не мало, що рідко сходила з поля. Вони вважали то за рід ловів (myslistwo) ходити в поле самим або посилати туди свою челядь і підданих — через те й спокій був з

Татарами»³⁰⁸.

Таким «козацтвом», як називає Лубенецький на іншому місці сей степовий спорт ³⁰⁹, сі пограничники, урядові й не урядові, старости і ротмістри, магнати й поменьші пани, безперечно, сильно причиняли ся до розросту сил і енергії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколисували динамічну енергію козачини і приготовляли, прискішали його організаційний процес. Але не були ані організаторами козачини ані формальними провідниками її хоч трохи в такому стилі, в якому представила декого з них пізніша традиція козацька. Те, що хоч трохи підходило під такий стиль, було і лишило ся самими проектами (як проекти Полозовича й Дашковича), що найбільше — ефемерними епізодами (як екскурсія Полозовича), не переведеними в практику. Загалом же беручи, все те шляхетське «козацтво» від часу до часу тільки, принагідно або хвилево використовувало місцеву козачину народню, не роблячи нічого для її постійної організації і зовсім не приймаючи на себе (виключивши одного тільки

---

³⁰⁸ An. Łubieniecki Poloneutichia c. 30.

³⁰⁹ c. 15

Дмитра Вишневецького в 1550-1560 рр.) ролі формальних проводирів козачини. Навпаки, репрезентанти цього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб не тільки не маніфестувати ся офіційно своїми зв'язками з козачиною, а навіть скромно промовчувати їх.

По перше — солідаризувати ся з козачиною було ненаручно, бо вона раз у раз переходила границю дозволеного і попадала «не в тон» політиці правительства. Епізод 1545 р. дуже характеристичний з того погляду, що показує, як старанно відпекували ся від усякої участі в козацьких подвигах їх панські учасники, коли з того виходила небезпека королівської неласки, або й перспектива заплати з власної кешені рахунку шкод, починених козаками. І тому що ніколи не можна було вгадати, який оборот справа візьме, сим панським учасникам козацького спорту далеко мудрійше було не дуже висуватись на перед, особливо коли козацький похід робив ся не в формі погоні за нападниками Татарами, а з власної ініціативи (Претвич в своїй записці все тільки й оповідає про те, як він ганяв за Татарами, коли вони приходили в коронні або литовські землі). По друге, козачина не встигла ще здобути собі того блискучого престижу, тої авреолі, яка окружила її пізнійше. В першій половині й середині XVI в. козачина — се була перед усім бездомна голота,

неприкаянні люде. Козацьке імя уживало ся в досить згїрдливім, непочестнім значінню, і навіть в другій половині XVI в., звертаючи ся до них, не називано їх козаками, тільки «молойцами», «рицарством» або иньшим титулом³¹⁰. Тож і я думаю, що Ост. Дашкович чи який иньший репрезентант тодішнього козакування не взяв би то собі за великий комплімент, як би хто його в очі назвав «славним козаком», як називає по за очі Бельский, уже в другій полов. XVI в., коли престиж козачини виріс незмірно.

В першій половині XVI в. козачина як явище побутове, тим більше — як термін, була досить слабо ще знана по за місцевими українськими кругами, і тим поясняєть ся також, що звістки про неї в тім часі у сучасників такі рідкі й випадкові. Вона не тільки не сформувала ся ще як певна верства, але не набрала якоїсь виразности в своїм понятю. Ми бачили вже, в яким широкім, неозначенім розумінню уживало ся се слово на протягу всеї першої половини XVI віку. в козацтво

---

³¹⁰ Напр. листи Баторія 1578-9 (Acta Steph. Batorei ч. 168, 189, 192) — Mołojcom Zaporoznym; лист Язловецкого (Listy S. Zółkiewskiego ч. 12): Panowie Molodczy; лист Кр. Зборовского: Zadne rycerstwo! (Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Sam. i Kr. Zborowskich с. 43, і т. д. — див. ще низше.

— козакованнє, але пошукайте людей, які б відізнавали ся й сказали на себе, що вони козаки! Таких тоді сливе не було. Козакує Претвич й ходить з козаками; але я свого часу перегриз документальний матеріал для його Барщини, і знаю, що нема сліду там козаків, як якоїсь категорії суспільної чи кольтонізаційної. Єсть одиниці, до яких прилипло імя козацьке як призвище, як Дмитро Базанович Козак, землянин браславський, що осідає в Барщині, Козачина селянин, Козак новооселий свобідний³¹¹; а в козацтво ходили, очевидно, й місцеві міщане, й Чемериси-кольтоністи, і воєнно-служебна барська шляхта й старостинські служебники та наємні вояки. Перепись сторожі з подільсько-браславського погранича знайомить нас напр. з сими місцевими землянськими контінгентами, що несли сторожову службу і заразом становили кадри всякої партизанської війни. На Кучманськiм шляху, над Мурахвою, відбувають сторожу шляхтичі з Барщини (пізнiйшої) з своїми підданими і служебниками на 30 конях (Лазар Карачіївський з 4 кіньми, Павло Стабровский з 7, Ян Волик з 6, Гира Снитовський і Мирча з 2, Васько Поповський, Лехинча

---

³¹¹ Архива Ю. З. Р. VII. II с. 221-2, VIII. I с. 137-8, 222-3.

Женечкович, Васюта з Івановець, Гринець Каричинський, Янек з Слобідки, Васько Сташович, Федір Поповський, Олекса Женечкович, Андрушко Станчулович, Кузьма Криванович — по одному); під Копистериним 40 коней (м. ин. Захар вїйт з 2, Ленарт пушкар з 3); на браславських шляхах — на Саврани, Чечельнику, під Звенигородом і Кошиловцями — 25 коней, і т. д.). Он хто козакує. В Браславщині 1540-х рр. повно скарг на браславських козаків: скаржить ся на них турецьке правительство; признаєть ся до вибриків браславських і винницьких козаків правительство литовське; місцеві земляне й міщане міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони не зачіпали ся з Турками; винницькі земляне в своїх жалях на старостів згадують про свої давнійші доходи з козаків і пасік козацьких, покасовані старостами³¹². І що ж? Маємо докладні переписи Браславщини з 1545 і 1552 р. і знов таки не бачимо в них козачини як якоїсь суспільної категорії чи групи. Єсть земляне, міщане, піддані панські й державні, а козаків нема; а вже ж неможливо собі представити, що се все мова була тільки про козаків прихожих.

Тільки на Подніпровю, в головних огнищах

---

³¹² Źródła dz. т. XX с. 144.

козачини — в Черкасах і Каневі в 1550-х рр. виступають козаки як певне суспільне поняття, але і тут по за чистими ембріонами козацької організації, якими були «ватаги» степової козачини, ми в тім часі — аж до 1560-х рр. не знаходимо ще ніяких скристалізованих організаційних форм³¹³. Навпаки місцева козачина виступає перед нами в таких формах, які ще виразно вказують на неорганізованість сього поняття. Очевидно бо, що ані та бездомна козачина, яка живе в наймах в місті, ні та прихожа, якої в 1551 р. в Черкасах начислено коло 250 душ, не представляє собою тої козачини, яка в тих часах, в 1540 і 1550-х рр. наповняє своїми голосними подвигами Україну і якої правительство ще в 1520-х рр., на підставі поданих йому місцевими людьми відомостей, вважало можливо наwerbувати на службу против Татар хоч би й 2000. Ті різні поняття козака, які дають нам люстрації подніпрянських замків — козака-бездомника, козака-уходника, не покривають ся з понятєм козака-войовника. Понятє козака ще дуже мало означене, скристалізоване, і сформованне козачини як суспільної верстви навіть тут, в головнійших огнищах її ледво-ледво що зачинало ся в 1550-х рр.

---

³¹³ Записки т. LXIII, оп. с. ч. 8, Книга Посольская I с. 20 і 35, *Źródła dziejowe* VI с. 122, Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 26.

Козацький елемент наростав неухайно, але сформованне козачини як правно-суспільного поняття, як суспільної верстви мало ще перейти довгий процес розвою — наслідком внутрішньої еволюції і під впливами тактики адміністрації місцевої й центрального правительства: того ужитку, який робили вони з козачини, як суспільно-побутового явища, і тих способів, на які брали ся вони, щоб підбити козачину під свої пляни й бажання.

Політика правительства супроти козачини в 1-ій пол. XVI в., проєкт козацького набору 1523/4 р., проєкт дашковича 1533 р. Татарські жалі на козаків, скарги турецькі і правительственні заходи коло приборкання козачини, циркуляр 1541 р.

Уже з кінцем XV в. зачіпки козачини з Татарами, Турками, Москвою й скарги на них від тих правительств починають звертати на неї увагу правительства польського, а особливо литовського. Ми бачили вже, як напад козаків в 1504 р. на татарський караван з послами й купцями спинив посольство ханське для уложення угоди, і литовське правительство, що безмірно бажало якось ту угоду склеїти, для придобрення ханови наказало своїй українській адміністрації ужити як

найгострійших способів против учасників цього ненаручного інциденту. Їм поручено було відшукати заграблене й сильно покарати учасників, і староста черкаський справді не тільки повідшукував різні річи, але й половив різних учасників — ходив навіть оружною експедицією для того в степи. Посадив одних до вязниці, иньших карав на смерть — принаймні коли вірити запевненням литовського правительства та донесенням, які дістали в Криму з Черкас. В дійсности сі нагінки не були може так суворі й гострі, й багато з того могло бути зроблено «про око», як робило ся й пізнійше: не в інтересах сеї української адміністрації було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля «поганина».

При кожній нагоді ся адміністрація не залишала пояснити правительству свій улюблений принцип, що розвій партизанської війни з Татарами являєть ся одиноким пострахом і способом стримання Татарів, та підчеркнути цінність, яку мають козаки в організації такої степової війни з Татарами і оборони від Орди. Результатом таких представлень було рішення вел. князя наwerbувати з козаків пограничний корпус для сторожі шляхів і перевозів від Татар. Я згадував уже про се. В грудні 1524 р. в. кн. Жигимот, піддаючи раді вел. князівства з нагоди близького сойму різні гадки й

проєкти до обдумання, між иньшим пригадував справу наwerbовання козаків. «Писали ми вже перед тим вашим милостям, щоб ви наказали державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і піти Дніпром на низ на службу нашу; і ми казали їм дати «на страву», а для козаків кількадесять кіп грошей і сукон. Тепер пан Семен і пан Криштоф писали до нас, сповіщаючи, що вони зібрали були чимало козаків і стояли з ними довгий час у Києві, ждучи того датку нашого, але ані їм самим ані для козаків не прислано ані одного пенязя. Через те козаки ті розійшли ся, а вони як слуги добрі й вірні, сповняючи наказ наш і в. мил. рад наших, забрали все таки малий «почот» козаків і пішли з ними Дніпром до Києва і далі — до Тавани, на службу нашу. Там вчинили вони нам не малу послугу: всіх тих ворогів Татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчинали з ними битву, багато побили, иньші потонули. І ми за сю послугу їм дуже вдячні. І з огляду на се й. м. господар поручає сказати в. милости: коли з таким малим числом людей були вчинені такі послуги нам, то ми з того бачимо, що як би там на Дніпрі стояло козаків тисяча або дві, то певно з того була б «большая а знаменитая послуга и оборона паньствамъ нашимъ». Через те поручаємо вам, радам нашим: звольте порадити ся і поміркувати про се. І коли б надумали ви тримати

там на будучий рік козаків на Дніпрі для охорони й оборони держав наших, то звольте вибрати якогось відповідного чоловіка з наших дворян і поручить йому завчасу, зараз по великодні їхати до Київа — збирати козаків. І накажіть на той час післати для них сукон і грошей кілька сот кіп. А тих козаків розложити по Дніпру на перевозах, аби вони служили державі й нам, стерегли тих перевозів і боронили, скільки їм Бог поможе»³¹⁴.

Як міркувати з сього, вже не далі як при кінці другого десятиліття виник проєкт узяти козаків на державну службу. Се була досить смілива гадка — обернути на службу державі тих степових розбійників, яких в. князь так недавно наказував ловити й горлом карати, і признати їх за своїх слуг, зсолідаризувати ся з ними. Мусіло минути кілька літ, поки в. князь, заклопотаний охороною від Татар своїх полудневих границь, рішив ся взяти сей проєкт за свій і поручити — десь в 1523 р. — раді вел. князівства до виконання. Його сповненне було

---

³¹⁴ Максимович (I с. 293), за ним Каманін (ор. с. с. 81), думали що і попередній проєкт вийшов від Дашковича ж: що він його поставив на соймі в Городні 1522 р., і що в. князь прийнявши сей проєкт, дав своє порученне раді. Максимович не цитує своїх джерел і розуміє тут мабуть проєкт Дашковича, предложений на соймі Пьотрковськїм, а Каманін очевидно пішов за Максимовичом.

поручене двом панам державцям київським — Полозовичу, бувшому овруцькому державцю й Кмитичу чорнобильському. Але проєкт був певно підтриманий, коли не поставлений поважнішими репрезентантами української адміністрації, почавши від київського воєводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з Татарами. Характеристично, що кільканадцять літ пізніше на запитанні польського сойму про спосіб оборони від Татар, Дашкович поставив тойже проєкт організації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб³¹⁵. Отже се була задушевна гадка української адміністрації. Рада в. князя Литовського, очевидно, прийняла її, й передала великокняже поручення Полозовичу й Кмитичу; але при хронічній бідності скарбу в. кн. Литовського кошти на сю експедицію не були вислані нею. І о той же камінь очевидно, зачепив ся й новий проєкт в. князя: повербувати на р. 1525 козацький полк з тисячі або двох тисяч. Ми не маємо ніякого сліду, аби він був здійснений. Сойму тоді, здається, не було, проєкти в. князя лишили ся не сповненими, і свого проєкту вербовання козаків він потім не

---

315 Любавський Сойм с. 237 і далі.

поновив.³¹⁶.

Всім літ пізнійше пригадав сей проект Дашкович сойму коронному. Приїхавши на пьотрковський сойм, на початку 1533 р., разом з послами свого приятеля й протегованця Іслам-герая, обсипаний дарунками й компліментами за свою останню кампанію з Татарами³¹⁷, він на запитанне сенаторів про способи оборони від Татар, розвинув той давнійший проект. «Коли в сенаті питали того Остафія, оповідає Бельський, як би запобігти тому, щоб Татари не чинили шкод у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловіка, які б на чайках боронили перевозів від Татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби осаджено міста. Рада ся подобала ся всім, але таки нічого з того не вийшло»³¹⁸.

---

³¹⁶ Див. вище с. 93.

³¹⁷ Бельський с. 1059. Правдивість його оповідання про приїзд на сойм Дашковича потверджуєть ся запискою в дневнику слуги біск. Томіцкого, що був на. тім соймі: 19 ianuarii Eustachius Daschkowicz vir bello ot militia clarus venit Pyotrcoviam (Monum. Poloniae histor. V с. 899).

³¹⁸ Порівнянне того, що він сам далі говорить в сій справі,

Відложивши на бік гадку про побудованне замків і міст на Дніпрових островах, ми в с'їм проєкті Дашковича бачимо старий проєкт 1520-х рр. про те, щоб розложивши козацьке військо на Дніпрових перевозах, боронити приступу Татарам³¹⁹. Безперечно, що й сим разом мова йшла про наwerbованне козаків, хоч Бельский і не ужив сього слова³²⁰.

«З того нічого не вийшло». Правительство не здобулось на енергію, на розвагу й такт на те, щоб узяти в свої руки організацію козацького елементу в початках його зросту та ціною певних субсидій звернути його на службу державним потребам. Козачина була полишена своїй долі, своїй еволюції, і зростала як стихійна, неорганізована сила далі, під покровом і опікою провінціальної адміністрації,

---

з проєктом Дашковича не лишає в с'їм сумніву.

319 З огляду на се трудно вважати проєкт, вложений ним в уста Дашковича, літературною фікцією, — хоч він дуже відповідає тому, що сам Бельский на иньшій місці висловлює як свою гадку в справі уставилення *modus vivendi* козачини (с. 1358).

320 Акты Зап. Рос. II ч. 150. Документ не має дати, видавець вважає сього хана Сагіб-гераєм і датує документ 1527-1533 рр. Коли він Сагібів, то мусив би бути пізнійший.

котрої мотиви й інтереси одначе дуже сильно розходили ся з інтересами держави, як незадовго прийшло ся констатувати самому правительству.

Але козачина й не потрібувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушивши ся, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснійшу й видатнійшу партизанську війну з «поганством» — походи на «улуси» татарські й турецькі, «лупленне чабанів татарських» та купецьких караванів. З зростом козачини сі зачіпки й своєвільства ставили все частійші та переходили в значнійші воєнні експедиції. З пізнійших років маємо посольство хана, де він заявляє свою готовість посилати своїх людей на землі литовського неприятеля в князя московського, тільки жадає щоб їм не було перешкоди від козаків: аби Татар пускали через литовську, задніпрянську територію, і щоб старості черкаському й канівському наказано, аби не було шкоди від козаків:

«Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі під нашими улусами й чинять шкоди нашим людям. Я до вас багато посилав за тих козаків, аби їх приборкати, і в. м. не схотів приборкати. Тепер отсе йшов я на московського в. князя і як наближив ся до Дніпра, з нашого війська

вернуло ся чоловіка з тридцять немічних, а козаки ваші — Солтанець, Вороча і Масло з товаришами їх покалічили й коней забрали. Коли хочеш мати приязнь з нами, будь ласкав прислати до нас тих, що чинили шкоди; інакше не май того за зле: я не хочу зломити приязни братської й присяги, але на ті замки — Черкаси й Канів пошлемо нашу рать»³²¹.

Коло 1540 року. коли хан Сагіб уложив вічну згоду з Жигимонтом і дістав від нього з своїм двором великі «упоминки», — козаки знову дали знати себе королівському «союзнику» цілим рядом зачіпок. Ударили нагло на Каїрі на Татар, що, мовляв, ішли з спасенною гадкою «воювати до Москви», побили 25 душ і 250 коней забрали; погромили й пограбили гонців татарських, що їхали до вел. князя Литовського; так само погромили й пограбили гонців, що їхали до кримського хана з Казани, — не кажучи вже про більш звичайне лупленне пограничних татарських кочовищ: «которые люди царя перекопского зъ быдломъ своимъ кочуютъ у поли, тыхъ дей людей его многихъ частокротъ козаки наши бьютъ и статки ихъ отбирають». Хан повторив, що при таких козацьких нападах не може стояти згода. Тисячні упоминки, плачені йому, готові були пропасти, й

---

321 Великокняжі грамоти з липня 1541 р. — як низше.

новий татарський похід грозив Україні³²².

Турецьке правительство теж неустанно скаржить ся на «своєвільних людей» з України, що нападають на турецькі володіння й громлять купців. Так з початку 1538 р. маємо скаргу за напад на Очаків, пішим військом і чайками, та пограбованне місцевої людности. Кілька місяців пізнійше — скарга на браславських людей, що погромили чабанів і заграбили гроші у «вівчарського писаря». Десь зимою 1540 р. беруть люде з України участь в повстанню Татар против Порти й разом з ними нищать околиці Білгороду й Тягині³²³.

Всі сі й багато подібних иньших жалоб (бо ми маємо тільки дещо з того) змусили литовсько-польське правительство серіозно задумати ся над козацькою справою, вже з иньшого становища ніж в 1520-х рр. Треба було якось стримати козаків, бо се грозило розятрити в кінець відносини до Татар і Турків, а правительство хотіло ціною всяких уступок купити спокій з ними. Більш енергічний і воєвничий настрій перших десятиліть пановання Жигимонта, коли зброї татарській чи турецькій хотіли противставити свою оружну силу,

---

322 Жерела т. VIII ч. 3, 4, 7

323 Архивъ Ю. З. Р VII II. ч. 18.

зброїли границі, будували замки, — дав місце шуканню спокою за кождо ціну. Заразом, очевидно, переведені слідства виказали, що пограничні старости не зовсім безгрішні в козацьких зачіпках. Їх оправдання, що козацькі напади чинять ся без їх волі й відомости, не були прийняті: слідства пригадали, що старости беруть частину з козацької здобичи, отже являють ся учасниками козацьких нападів; само правительство зрештою санкціонувало свого часу старостинські побори з степової здобичи (в спорах Черкасців з старостами),³²⁴ з мотивів фіскальних, але тепер воно виходило з иньших поглядів. Принцип застрашування Татар козацькими нападами признавав ся небезпечним. Правительство рішучо хотіло зробити кінець партизанській війні на турецько-татарським пограничу й чути нічого не хотіло про якісь пляни боротьби.

Результатом були циркулярі, розіслані в

---

³²⁴ Видані з них грамоти: до справці (адміністратора) київського воеводства і до старости черкаського (Акты Ю. З. Р. I ч. 105 і Архивъ VIII. V ч. 19), третя — до канівського старости Бобоїда в витягах у Пулаского Szkice I с. 43-4. Вони буквально подібні до себе, з деякими тільки відмінами, (але київська грамота видана з виразними помилками). Нема сумніву, що й иньшим старостам були післані подібні ж грамоти.

липню 1541 р. до пограничних старост, одного того самого змісту ³²⁵.

В. князь пригадував, що він уже багато разів писав, наказуючи під страхом утрати ласки господарської та грізної кари, щоб було дано пильний погляд на те, аби козаки тамошні не ходили на татарські улуси та не чинили їм ніякої шкоди. «Але ви ніколи не хотіли поступати відповідно до того наказу нашого господарського і не тільки не стримували від того козаків, але самі їм давали на то дозвіл, для своєї користи». Згадавши про останні козацькі вибрики, на які скаржився хан, в. князь вказує, які з того виходять прикрі наслідки в відносинах до Татар: хан грозить розірвати вічну згоду та йти походом на Україну. Одвічальність за се спадає на пограничних старост за їх недбалість. «Первей того многократно о томъ єсьмо до васъ писали», повторяє в. князь, — «напоминаючи аби есте яко сами из себе, тако и казаковъ въ таковомъ своволенствѣ гамовали, — вы николи отъ того ся повъстегати не хотели, и ач колве мели єсмо то вамъ у терпливости нашей, не хотячи за то срокгости никоторое надъ вами чинити, нижли кгды ся вы въ томъ впаметати не хочете, мы вжо большей того такового своволенства вашего вамъ

---

325 Людність свого повіту.

терпети не хочемъ. Бо ачколве чините вымовы, якобы кромѢ воли и вѣдомости вашеѡ казаки подданнымъ царя перекопъскаго таковыи шкоды чинили, ино то не естъ речъ слушьная, абы вы врядники не мели о томъ вѣдати.. и яко бы тежъ и вы поветниковъ вравовъ своих³²⁶.. у ведомости або в послушенстве своемъ мети не могли». «Чыните вымовы речъми непотребными, а то може кождый розумети, ижъ тымъ шкодливымъ речамъ земскимъ прычына естъ та, штожъ вы для своего пожитку дозволили есте казакамъ на влусы татарьскіе наеждчати и шкоды имъ чынити, а тыми их добытки на пол с ними делите; а для тыхъ вашихъ пожитковъ мы, господарь, шкодуемъ, а реч посполитая великий впад прыймуеъ». В. князь грозить, що коли б знов через якийсь козацький напад розірвала ся згода з Татарами й пропали ті гроші, які заплачено ханови по умові, то вина за се спаде на старосту того повіту, з котрого вийде та козацька зачіпка, і в. князь буде вже карати за неї того урядника без милосердя: на маєтности й на особі його, «на чти и горлехъ». Щоб запобігти тим козацьким ексцесам на будуще, в. князь постановляє таке: Його дворянин Стрет Солтанович

---

³²⁶ Як показує виданий д. Яковлевим уривок (Україна, II), такі накази були повторені місяць пізнійше ще раз.

обіде замки київський, канівський і черкаський і для контролю спише на реєстр всіх тутешніх козаків; місцевий староста чи адміністратор має допильнувати того, щоб дійсно всі козаки вписали ся в той реєстр. Старости, даючи козакам дозвіл іти в степи на дозволені промисли «на рыбы и на бобры», мають при повороті контролювати їх «добитки» (відбераючи на себе часть) — чи ті козаки дійсно займали ся тільки тими дозволеними промислами, чи не нарушили в чім державних заборон (не ходили в промисел на Татар). Хто б з них відважив ся на таке — вчинив би які шкоди улусам татарським, таких старости мають арештувати і карати на місці або відсилати до в. княз.

**Безплідність правительственних заходів
поліційних коло козачини, татарські напади як
мотив оправдання нападів козацьких. Козацькі
походи 1540-х років: погром каравана на
Санжарові, похід на Очаків, жалі на спілку
адміністрації з козачиною**

Як бачимо, все се задумано було дуже просто. Козаків спишуть на реєстр, тоді буде звісно, на випадок якоїсь зачіпки з Татарами, чиї козаки, з котрого замку те зробили, і хто з старост має за них відповідати; старости у власнім інтересі, щоб не

стягнути халепи на себе, будуть пильно наглядати за ними, пускаючи в степи і оглядаючи їх, коли вони будуть вертатись, і суворими карами відібють у них охоту до промислу над Татарами. Тільки все се грішило повним незнанням і нерозумінням місцевих обставин, вийшло з голов столичних бюрократів, які думали, що циркуляром можна творити жите і наказом або заборonoю розв'язувати найтяжші проблеми. І через те було засуджене на повний неуспіх. Подробиць не маємо, але результат — що з того знов таки «нічого не вийшло», зовсім ясний.

Можемо припустити, що дворянин великокняжий дійсно приїхав до Київа; се було не трудно. Але списати реєстр було вже далеко тяжше. Ми бачили, що понятє «козака» в середині XVI в. було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було. На поклик, аби козаки ставили ся до реєстрації, могло відізвати ся дуже мало, або таки й зовсім ніхто; і також не легко було уставити об'єктивні критерії для того, кого притягнути до тої реєстрації, і як списати ту категорію людей, для якої була та реєстрація призначена: тих що мали охоту промишляти над Татарами. Ті напр. козаки, що «не отходячи у козацтво» служили в наймах в місті — не мали ніякого інтересу в данім разі. Ті що дійсно промишляли в степах — се була рухлива людність в значній мірі не звязана з даними

замками, навідувала ся до них часами й збирала ся з широких просторів України (та й не України тільки). Для багатьох се зовсім не було постійне зайняте, рід житя. Тай місцевим урядникам не було ніякого інтересу вишукувати та силоміць втягати в козацький реєстр людей, які могли б дійсно колись скомпromітувати себе зачіпкою з Татарвою, та стягнути халепу на адміністрацію свого замку. Зареєструвати отже «козачину» не було можливости. Не було можливости й віддати її під нагляд старост. Козаки не конче брали дозвіл від старости на свої степові промисли й не конче ставили ся до контролі. А місцеві урядники — се теж дуже важно, не мали зовсім охоти справді перейняти ся таким рігорізмом супроти степових промислів, який рекомендувало їм правительство, та розірвати з усіми практиками і своїми поглядами на місцеві обставини. Не могли зрікти ся так легко доходів, які мали з того, тим більше, що вони не вірили в можливість здійснення тих поліційних загострень і особливо — не вірили в те, щоб се справді забезпечило спокій Україні від Татар. І ми можемо бути зовсім певними, що коли справді, для заспокоєння правительства й був списаний якийсь реєстр, то він не мав ніякого реального значіння. Що найбільше — своїми впливами на місцеву людність місцева адміністрація могла добити ся на якийсь час повного ослаблення воєнної енергії, тих

зачіпок з Татарами — поки перший значнійший напад якоїсь татарської ватаги не положив кінця сій здержливості, давши оправданне дальшим промислам добичників українських.

Сього, розумієть ся, не треба було довго чекати, навіть при найщиршій охоті хана чи санджака турецького справді дати спокій Україні й не давати приводу до набігів татарських: козачину татарсько-турецьку ще тяжше було взяти під контролю і стримати ніж козачину українську. З записок Претвича бачимо, що татарські напади на Україну в 1541-5 рр. ішли неустанно³²⁷. Трохи чи не тоді саме, як правительство займало ся гадками про приборканне дніпровських козаків, напад Татар на київське Полісе дав привід до голосного походу Претвича на Очаків, коли він дав собі духу над Татарами, «мстячи ся кривди його королівської милости». Потім Татари йдуть з земель в. кн. Литовського, забравши людей по уходах — отже спокійних ловців риби й бобрів, і знову бійка. «Потім приходили Татари на в. кн. Литовське, і пан

---

³²⁷ По аналогії з попередніми й пізнійшими проектами представляють собі, що і в 1541 р. списання реєстра означало вербовання козаків на службу державну (Каманін *op. cit.* с. 82). Але се не так: списання 1541 р. мало характер чисто поліційний, і про службу козацьку нема мови.

воєвода (Сенявский) ходив з литовськими панами в погоню аж до Лебедина, але не догнавши, вернули ся назад», тільки Претвич погромив кілька ватаг, що хотіли ще вернути ся на Україну. На другий рік на весну пішли Татари «на дорогу барську»; їх переловили, і довідали ся, що Татари збирають ся йти на Україну, й Татари білгородські пішли вже на Черкаси; Татари погромили слуг черкаського старости й забрали стадо, але Претвич забіг їм дорогу під Очаковим, погромив і відобрав людей і худобу, що вони взяли під Черкасами, і т. д.

Розумієть ся, одного-двох таких татарських наїздів було досить, щоб зробити кінець всякому перемирю з боку української козачини й пограничних урядників, коли таке перемирє було, й «розрішити на вся» по давньому. І дійсно з рр. 1545-6 ми вже знову маємо цілу пачку скарг татарських і турецьких на козацькі зачіпки, погроми, походи і т. д. Жалі ханські на дрібнійші бійки й зачіпки від козаків з тих літ ми мали нагоду читати³²⁸. Але сі козацькі напади приберали все

---

³²⁸ Почасти див. вище наведені виривки (с.64-5.) і 1. с. с. 55 і далі. Хронологічні означення у Претвича не дуже докладні здаєть ся, — а може не докладні дати Бельського. Але загалом записки Претвича дають багатий образ пограничної війни від поч 1541 (облога Пронського) до 1549 р.

більші розміри. Як констатувало саме литовське правительство, з Черкас, Канева, Браслава, Винниці й інших «українних» городів в. кн. Литовського назбиралося «мнозство козаковъ», вісім сот або й більше, під проводом Карпа, Андрушка, Лесуна й Яцка Білоуса, і розложивши ся в степу за Браславом, робили відти напади, громили купецькі каравани і т. и. Їх ділом мало бути погромленне великого турецько-татарського каравана на Санжарові, що йшов до Москви і кінець кінцем дуже сильно дав ся в знаки литовському скарбови³²⁹. Провинників, здається, знайти не вдалося: за наказом правительства адміністрація наловила козаків і прислала їх на двір королівський, але сї козаки були мало що винні: вони займали ся ріжним промислом на уходах хорольських і ворсклянських, і караванщики самі зачіпали їх, били й забирали тих уходників, і вони тільки віддячили ся дечим потім караванщикам, а розбили караван козаки з московської України³³⁰. Кінець

---

329 Див. с. 106.

330 Про сей епізод була вже мова в т. VI с. 10-11. Акти в Посольській Книзі I ч. 17-20; деякі з сих документів, очевидно не знаючи сього видання, передрукував Яковлев, Україна кн. III.

кінцем виходили найбільше винні самі купці, що обминаючи законну дорогу й митні побори з нею звязані, пішли «яловими степами», а головними грабителями — московські піддані «которые зъ замковъ украинныхъ съ Путивля, съ Чернигова, съ Новагорода Северскаго завжды тамъ подъ замьки и влусы приходячи, тыи збытки починають и шкоды чинять, и то все на є. м. козаковъ (литовських) ускладають и во всемъ ихъ винують»³³¹. Так представляло справу литовське правительство перед ханом, але раді своїй в. князь висловив своє переконання, що ті козаки були не тільки домашні, але й вчинили свій погром не без участі місцевої адміністрації — «не одно сами своволне, але снать и за выправою и посланьемъ некоторыхъ самихъ державецъ украинскихъ на поле ходили и въ томъ тые корованы громили». І рада з в. князем постановила, що ті гроші, які скарб в. кн. Литовського мусів виплатити пограбленим купцям, мусять йому покрити ті, що «були причиною выправы оныхъ козаковъ, такъ тежь и користи тоє причастниками» — чи то самі державці, чи їх урядники-ротмистри, десятники і всякі люде³³².

---

331 1. с. с. 26 і 30.

332 1. с. с. 26.

Було се одначе, розумієть ся, бажанне вповні плятоничне.

Другим таким голоснійшим епізодом було пограбленне Очакова в тім же 1545 р., вище вже згадуване. Козаки на 32 чайках вночі напали на замок, здобули його, кількох убили, кількадесять душ взяли в неволю і випустили потім на окуп, та побрали що надибали добичи і коней. І тут правительство складало головну вину на московських підданих, на ріжну вільну степову козачину, над якою воно не має ні влади ні контролі, але знов таки мусіло заплатити шкоди з державного — сим разом польського скарбу³³³. Само для себе правительство і сим разом знало, що наброїли козаки свої. Провідники були тіж, що в Санжарівській історії: Карпо Масло з Черкас (очевидно той самий Карпо, що зветь ся одним з провідників козацьких в попередній історії), Яцко з Переяслава — мабуть одна особа з Яцком Білоусом, Єндрушко з Браслава³³⁴. Досить сильно

---

³³³ Збірка актів в т. 18 «Записок» ч. 8. і Жерела т. VIII ч. 13-5, про епізод сей див. іще вище с. 96.

³³⁴ З Карпа Масла польська канцелярія по созвучности зробила «Карпа Московитина» (Карр Moscum — все та ж тенденція зложити справу на Москву); Яцко раз зветь ся Браславцем, другий — Переяславцем (теж мішали видко, по

скомпромітований був що до участі в сих козацьких нападах староста браславський Сангушко, в підозрінню був і Претвич і Пронський.

І знову завертіло ся колесо. Правительство литовсько-польське нарікало на те, що не вважаючи на велику данину, рік річно плачену ханови, Татари грабують українські землі й забирають людей в неволю. Хан запевняв, що всьому виною козаки: вони своїми нападами на Лівобережу не дають Татарам можности ходити на московські землі й позбавляють їх сього легального джерела поживи; вони нападають на турецькі й татарські улуси й викликають тим напади на Україну³³⁵. Нема що говорити про спокій, поки діють ся зачіпки й напади від козаків: «если же ты, братъ нашъ, козаковъ своихъ украиныхъ, которые водою Днепромъ подходячи подъ замки и улусы наши шкоду чинять, воимовати не будешь — Татарове мои своеє шкоды терпети не будутъ»³³⁶. Такі самі нарікання й претенсії йшли й від турецького

созвучности), Андрушко раз зветь ся Єндрушко, другим разом з нього зробив ся Jan Dersko.

335 Посольская книга I с. 22, 83, 100.

336 Ibid. с. 85.

султана. Вимовляння своєвільними козаками, московськими підданими нічого не помагали³³⁷. Татари й Турки зовсім категорично винуватили по давньому пограничних старост. Коли в 1550-х рр. пограблено на Тавани караван турецького купця «Адрахмана», хан зовсім недвозначно заявив, що се черкаський староста кн. Дмитро Сангушкович, приставивши для безпечности навіть свого чоловіка, потім казав козакам його пограбити³³⁸. Кілька років пізнійше, повідомляючи, що «перекопський князь Альклычъ» за наїзди на Україну всаджений «у твердое везеньє», хан жадав, аби в. князь з свого боку покарав своїх старост і «врадниковъ украинныхъ», що дозволяють козакам нападати на улуси татарські, і виразно вказував при тім на київського воєводу і старосту черкаського: «зъ ведомостью и дозволеньемъ» їх нападають козаки з їх замків на Татар³³⁹. З турецького боку особливо скаржили ся на Претвича³⁴⁰.

---

337 Ibid. с. 77, 112, 137 й ин.

338 Посол. книга I с. 77.

339 Ibid. с. 110.

340 Жерела т. VIII і цитованя «апольогія» Претвича в Bibl.

В. князь розсилав все нові й нові листи до пограничних старост, наказуючи їм «козаковъ повстегати и шкодниковъ карати», робити слідства разом з відпоручниками ханськими, ставити до очей підозрілих, а винних горлом карати³⁴¹; скомпромітованих старост кликав на оправданне й навіть скидав з урядів або переносив на иньші місця (як Претвича з Бару, а Дм. Сангушка з Черкас³⁴² — хоч Сангушка біда спіткала не так за татарські шкоди, як за його аферу з княжною Острозькою). Але все се нічого не помагало. Старости оправдували ся тим, що вони тільки відбивали ся від татарських нападів, або стерегли ся від них — як Претвич у своїй нераз цитованій «апольогії», а пограблені купці далі виходили самі собі винними, тому що їздили «свовольне небезпечьними дорогами»³⁴³. Провинників найчастійше не знаходилося, а як і вишукували часом якихось

Warsz. 1866, III.

³⁴¹ Посольская книга I с. 78, 110, 112, 116, 134.

³⁴² Ibid. 78, 112, 114.

³⁴³ Посол. книга I с. 134, 137.

жертвенних козлів³⁴⁴, то се нікого не стримувало. Пограничний спорт розвивався все більше, погранична війна приймала все ширші розміри. Козацькі напади ставали явищем повсечасним, звичайним; козачина вповні опанувала низ Дніпровий, степи; доходило до того, що сам король мусів посилати своїх післанців в Орду обходом, на Волощину, тому що Дніпром їхати було небезпечно від козаків — «которые немалымъ почътомъ поля на тотъ часъ наполнили и вси перевозки залегли», як писав король весною 1558 р., під час афери Вишневецького.

КН. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І ЗНАЧІННЄ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

**Недостача відомостей про мотиви діяльності
Вишневецького, замок на Хортиці, подорож в
Туреччину і поворот на Україну, пляни боротьби
з Кримом і боязкість литовського
правительства, Вишневецький звертається до**

---

³⁴⁴ В. князь в 1555 р. пригадував ханови, як він «не давно прошлыхъ часовъ» наказав видати в Черкасах татарському гонцеві «шкодниковъ горлы на каранье», і заохочував, аби хан так поступав і з своїми (Посол. кн. І с. 116).

**Москви, похід Ржевського на татар, литовське
правительство запобігає розриву з Кримом,
облога хортицького замку татарами в 1557 р.,
Вишневецький в Москві, переговори з
московським правительством про спільну війну
з Кримом, їх безплідність, походи
Вишневецького і Адашева на Крим, кінець
московської акції, Вишневецький на Україні.
Волоська авантюра і кінець Вишневецького.
Традиція про нього**

В сі степові відносини, в жите козачини в тих 1550-х роках Вишневецький, безперечно, влив багато нового ферменту. Його коротка, переривчаста, блискавична діяльність варта з сього боку всякої уваги. Тільки на жаль ми бачимо самі зверхні моменти — і то тільки декотрі, рідкі, відірвані, і мусимо відгадувати цілість, провідну гадку сеї діяльності. А се тим тяжше, що не завсіди можна бути певним такої провідної гадки, якогось глибшого пляну в тих киданнях сього степового короля, що не лишив нам ніякого автентичного коментарія до них, ніякого власного пояснення. Попереднім дослідникам його вчинки здавали ся переважно безцільними киданнями неспокійного духа. неурівноваженої енергії. Але навіть в найгіршій разі — хоч би се було справедливо, все таки се явище на тлі нерухливого, шаблянового

життя нашого українського магнатства на стільки незвичайне, блискуче, що мусить притягнути до себе увагу кожного дослідника тодішнього життя. Єсть безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії — те що так цінне в чоловіку всіх часів, і я певний, що ся авантурнича, неспокійна енергія не проминула безслідно, а заплоднила певними ідеями, певними конкретними прикладами жите українського погранича. Я бачу виразні аналогії, певні ідейні звязки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожа, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізнійших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну ролю, опираючи ся на сусідніх державах, котрих інтереси сходили ся тут в степах. Перед тим ми сього не бачили, і я добачаю тут не тільки *post hoc*, але й *propter hoc*. Сей степовий авантурник мав наслідників своїх ідей, хоч і дрібнійших, скромнійших, більш повздержних і урівноважених. З попередників він пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли Дашкович кінець кінцем скінчив ролею державного мужа, *Staatsmann'a*, Вишневецький скінчив авантюристом.

На публичну арену виходить Дмитро Вишневецький в 1540-х рр. Знаємо його як заможного магната, властителя кількох сіл в

полудневій Волини. Але замість розширяти й збільшати свою «фортуну», він віддає ся пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з Татарами. З цього боку, як одного з визначніших репрезентантів боротьби з Татарами рекомендує його в своїй записці з 1550 р. Претвич³⁴⁵. Але Вишневецький не вдоволив ся тою, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати; він береть ся здійснити гадку, яка носила ся перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована досі — хоче заложити замки на Дніпрових островах, як твердині против Татар. На початках 1550-х рр.³⁴⁶ «на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ», ставить він замок і громадить наоколо себе козачину³⁴⁷. Серед сих заходів удаєть

---

³⁴⁵ Як вище с. 64 Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато, і порівнянне з наведеним вище документом (с. 97) не лишає сумніву, що се Дмитро. Літерату див. в статі моїй про Байду.

³⁴⁶ Ми бачили вище, що таку гадку вкладає в уста Бельский Дашковичу на пьотрківськiм соймі — с. 104-45.

³⁴⁷ Думаю, що про сі замки згадує Жигимонт-Август в листі 1553 р. — порівняти його лист з 1554 р. (як низше). Давнійші дослідники, почавши від Бартошевича, думали про Канів і Черкаси, але ті замки в сих часах держав Дмитро